

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛІСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет [права, публічного управління
та національної безпеки](#)

Кафедра психології

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

Денисевич Ірини Володимирівни

УДК 159.923

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ,
ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ,
В УМОВАХ ВІЙНИ

Спеціальність «053 Психологія»

Подається на здобуття освітнього ступеня магістр.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.

Використання ідеї, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Керівник роботи

Коломієць Тетяна Володимирівна

Кандидат психологічних наук,

доцент

Житомир – 2023

Висновок кафедри _____

За результатами попереднього захисту _____

Протокол засідання кафедри

№ ____ від « ____ » _____ 2023 року

Завідувач кафедри _____

_____

(науковий ступень, вчене звання)

_____

(підпис)

_____

(прізвище, ім'я, по батькові)

Результати захисту кваліфікаційної роботи

Здобувач вищої освіти *Денісевич Ірина Володимирівна* захистила

кваліфікаційну роботу з оцінкою:

сума балів за 100-бальною шкалою _____

за шкалою ECTS _____

за національною шкалою _____

секретар ЕК

_____

(науковий ступень, вчене звання)

_____

(підпис)

_____

(прізвище, ім'я, по батькові)

АНОТАЦІЯ

Денисевич І.В. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах, в умовах війни. – Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра за спеціальністю 053 – психологія. – Поліський національний університет, Житомир, 2023.

В кваліфікаційній роботі розкрито та проаналізовано основні поняття теми, шляхом аналізу наукової літератури з проблеми дослідження. Уточнено та поглиблено знання про основні причини потрапляння дітей, в складні життєві обставини, на основі яких визначено проблеми дітей із сімей даної категорії. В процесі написання роботи визначено основні етапи соціально-психологічного супроводу дітей із сімей, які потрапили в складні життєві обставини та вибудовано алгоритм надання психологічної підтримки таким сім'ям, визначено особливості роботи психолога з даними сім'ями. На основі отриманої інформації від служб у справах дітей Житомирської області та опитування працівників соціальних служб вдалося проаналізувати стан надання соціально-психологічної допомоги дітям, які опинилися в складних життєвих обставинах, в умовах війни.

Теоретична значущість дослідження полягає у визначенні основних етапів соціально-психологічного супроводу дітей із сімей, які потрапили в складні життєві обставини через призму сьогодення та у визначенні особливостей надання їм психологічної підтримки. Практична – розробка універсальної програми соціально-психологічного супроводу дітей із сімей, які перебувають в складних життєвих обставинах, різних підоблікових категорій.

Ключові слова: війна, діти із числа внутрішньо переміщених осіб, діти із сімей, що опинилися в складних життєвих обставинах, збройний конфлікт, психологічне насильство, соціально-психологічний супровід.

ANNOTATION

Denisevich I.V. Organization of social and psychological support for children, who found themselves in difficult life circumstances, in war conditions. – Qualification work on manuscript rights.

Qualification work for obtaining a master's degree for specialty 053 – psychology. – Polissia National University, Zhytomyr, 2023.

The main concepts are revealed and analyzed in the qualification work topic, by analyzing the scientific literature on the research problem. Clarified and in-depth knowledge of the main causes of children falling into difficult situations life circumstances, on the basis of which the problems of children from the given families are determined categories In the process of writing the work, the main stages of social psychological support of children from families who have fallen into difficult life situations circumstances and an algorithm for providing such psychological support has been developed families, the peculiarities of the psychologist's work with these families are determined. Based on information received from children's services of the Zhytomyr region and a survey of social service workers was able to analyze the situation provision of social and psychological assistance to children in difficult situations life circumstances, in war conditions.

The theoretical significance of the research lies in the identified main ones stages of socio-psychological support for children from families who have entered difficult life circumstances through the prism of the present and in the definition features of providing them with psychological support. Practical – development universal program of social and psychological support for children from families, who are in difficult life circumstances, different sub-accounts categories.

Key words: war, internally displaced children, children from families that found themselves in difficult life circumstances, armed conflict, psychological violence, social and psychological support.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ	7
1.1. Діти, які опинилися в складних життєвих обставинах: основні поняття та причини виникнення даного явища	7
1.2. Основи соціально-психологічного супроводу дітей із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах	14
1.3. Психологічна допомога сім'ям із дітьми в складних життєвих обставинах: алгоритм та особливості надання підтримки	20
Висновки до розділу 1	24
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ (НА ПРИКЛАДІ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	27
2.1. Результати аналізу постановки дітей, на облік, як таких, що перебувають в складних життєвих обставинах, на основі інформації служб у справах дітей територіальних громад Житомирської області	27
2.2. Аналіз роботи з дітьми, які зазнали насильства чи жорстокого поводження у межах діяльності служб у справах дітей	31
2.3. Аналіз роботи з дітьми із сімей внутрішньо переміщених осіб, на основі інформації поданої службами у справах дітей територіальних громад Житомирської області	35
2.4. Результати опитування працівників служб у справах дітей та центрів надання соціальних послуг територіальних громад Житомирської області, які безпосередньо працюють з дітьми із сімей, що потрапили в складні життєві обставини	39
Висновки до розділу 2	45
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА СІМЕЙ	

ІЗ ДІТЬМИ, ЩО ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ	45
3.1. Аналіз існуючих програм соціально-психологічної підтримки дітей, потрапили в складні життєві обставини	45
3.2. Програма соціально-психологічного супроводу, дітей із сімей, які перебувають в складних життєвих обставинах	47
Висновки до розділу 3	53
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57
ДОДАТКИ	60

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасна Україна – це країна, яка живе в реаліях війни. З початком збройного конфлікту на території нашої держави для нас стали повсякденними слова: повітряна тривога, обстріли, винищення, втрата... За цими словами стоїть біль, страх, підвищена тривожність, злість, ненависть, розпач, як адекватні реакції нашої психіки на те, що відбувається сьогодні. Війна стала великим випробовуванням для всіх. Вона показала слабкі та сильні сторони нашої психіки, загартовуючи її з кожним новим днем.

З початком збройного конфлікту поняття складні життєві обставини набуло більш ширшого значення. Так, до умов, що призводять до їх виникнення додалося: вимушена евакуація, внутрішнє переміщення осіб, активні бойові дії, окупація. В умовах такої реальності, як завжди, найбільше страждають діти, на яких відбивається весь негатив війни. Часто вони стають свідками подій, які дуже травмують їхню психіку, негативно відбиваються на їх емоційному стані.

Сьогодні діти, які потрапили в складні життєві обставини, це не лише діти з інвалідністю, або ж такі, чиї батьки ухиляються від виконання батьківських обов'язків, а й діти у яких загинули або пропали безвісті батьки, чи один із них. Це діти, у яких батьки знаходяться на окупованій території і не можуть безпосередньо опікуватися ними. Це діти із сімей внутрішньо переміщених осіб, які були змушені через активні бойові дії покинути свої рідні місця. Це діти із сімей, які втратили свої будинки... І це не весь перелік.

Поява під час війни нових умов, що призводять до виникнення складних життєвих обставин, в які потрапляють сім'ї з дітьми, стало причиною створення нових підходів до організації надання психологічної допомоги та соціальної підтримки таким сім'ям та їх дітям, на основі отриманих результатів діагностики їх потреб.

Сьогодні, діагностуючи сім'ї, вчені покладаються на низку теорій. Так, Г. Бейтсон визначає теорію комунікацій, Дж. Фрамо акцентує увагу на теорії об'єктивних зав'язків, С. Мінухін відзначає сімейну терапію, а

Н.Пезешкіна – позитивну сімейну терапію, Г. Прат, Ж.Чекін та М.Палацолі працювали над системною сімейною терапією, К. Роджерс та В. Сатир - над гуманістичною сімейною терапією.

Соціальний інститут сім'ї та явища, пов'язані з його існуванням, вивчало багато вітчизняних та зарубіжних вчених – Ю. Азаров, О. Безпалько, А. Волокова, М. Буянов, В. Гуров, І. Зверева, А. Капська, В. Козлов, І. Козубовська, І.Лісовецька, І. Мельник, В. Постовий, О. Прохоров, А. Харчев та ін.

Т. Афанасьєва, О. Бондарчук, С. Генік, А. Капська, Т. Кравченко, Н. Лавриченко, М. Лукашевич, Є. Потапчук розглядали у своїх працях особливості функціонування різних типів сімей. В. Семиченко та М. Алексеєва досліджували алгоритм налаштування сімейної взаємодії через вивчення особливостей спілкування членів родини.

Метою дослідження є визначення специфіки організації соціально-психологічного супроводу дітей із сімей, які потрапили в складні життєві обставини, в умовах війни.

Для досягнення заданої мети необхідно виконати ряд наступних **завдань**:

1. Розкрити та проаналізувати основні поняття теми шляхом аналізу наукової літератури з проблеми дослідження.
2. Встановити основні причини, які призводять до виникнення складних життєвих обставин, на основі яких визначити проблеми дітей із сімей даної категорії.
3. Визначити основні етапи соціально-психологічного супроводу дітей, які потрапили в складні життєві обставини.
4. Проаналізувати стан надання соціально-психологічної допомоги дітям, які опинилися в складних життєвих обставинах, в умовах війни.
5. Розробити програму соціально-психологічного супроводу дітей із сімей, що перебувають в складних життєвих обставинах.

Об'єктом дослідження є діти, що проживають у сім'ях, які перебувають в складних життєвих обставинах.

Предметом дипломної роботи є особливості надання соціально-психологічної допомоги дітям із сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Для розв'язання поставлених завдань у дослідженні було використано наступні **методи**: аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, порівняння, опитування.

Наукова новизна та значущість праці. Уточнено та поглиблено знання про основні причини потрапляння дітей, в складні життєві обставини, побудовано алгоритм надання психологічної підтримки таким сім'ям. Теоретична значущість дослідження полягає у визначенні основних етапів соціально-психологічного супроводу дітей із сімей, які потрапили в складні життєві обставини через призму сьогодення та у визначенні особливостей надання їм психологічної підтримки. Практична – розробка універсальної програми соціально-психологічного супроводу дітей із сімей, які перебувають в складних життєвих обставинах.

Публікації. На основі аналізу проблеми дослідження написано статтю у співавторстві із науковим керівником на тему: «Основи психологічної допомоги сім'ям, які потрапили в складні життєві обставини», яку надруковано у фаховому категорії Б з державного управління, психології, менеджменту, підприємництва та торгівлі, економіки, права і педагогіки друкованому журналі «Наукові інновації та передові технології», №14(28)2023, ст.1216-1228.

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 31 найменування та додатки. Загальний обсяг дипломної роботи складає 73 сторінки, основний зміст роботи викладено на 56 сторінках. Робота містить 1 таблицю та 6 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

1.1. Діти, які опинилися в складних життєвих обставинах: основні поняття та причини виникнення даного явища

Історія розвитку сучасного суспільства показала, що із зростанням числа сімей, які перебувають у кризовому соціально-економічному становищі, дедалі частіше у педагогіці та психології стало застосовуватися таке поняття як діти, які потрапили в складні життєві обставини.

Законом України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII визначено, що *«складні життєві обставини – це обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно. Такими обставинами можуть бути наступні: інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із станом здоров'я чи через старість, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла чи роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний розлад, стихійне лихо, катастрофа, збройний конфлікт, вимушене переселення, втрата житла тощо»* [18].

До складних життєвих обставин належать також: погіршення матеріально-побутових умов, поступове зuboжіння, втрата роботи, тобто те, що може викликати почуття незахищеності, почуття страху, наприклад, страх перед майбутнім. Все те, що відбувається в сім'ї, особливо, негативні ситуації, як правило, однозначно негативно відбиваються на вихованні дітей.

Отже, обставинами, що призводять до складних життєвих називають такі, що несприятливо впливають на людину через події її життя, які проявляються в моменти, коли їй дуже важко і коли вона потребує допомоги зі сторони, наприклад, з боку держави, суспільства [5, с. 35]. Хоча сучасна нормативно-правова база не містить вичерпного переліку таких обставин, проте, логічно, що такими будуть вважатися втрата здатності до

обслуговування, втрата близької людини, асоціальна поведінка, дитяча бездоглядність, результати активних бойових дій і т.п.

Сім'я з дітьми, яка перебуває у складних життєвих обставинах – це сукупність осіб, що проживають на певній території, ведуть домогосподарство, та пов'язанні кровно-родинними зв'язками, в життєдіяльності яких є такі об'єктивні та суб'єктивні обставини, які члени її самостійно подолати не в змозі, та серед яких є діти до 18 років [21. с. 10].

Діти, які перебувають у складних життєвих обставинах – це діти, які проживають в сім'ях, що потрапили в складні життєві обставини.

У зв'язку з тим, що дитина живе в середовищі сім'ї і є її невід'ємною частиною, потрапляння дитини в складні життєві обставини – це наслідок перебування сім'ї в цій ситуації.

Тому часто дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах є діти з наступних категорій сімей: прийомні, дитячі будинки сімейного типу, сім'ї, що мають під опікою дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, родини з низьким рівнем доходів, матеріально незабезпечені сім'ї, багатодітні чи неповні сім'ї, родини, де є насильство чи жорстоке поводження, діти із сімей внутрішньо переміщених осіб тощо.

В Законі України «Про соціальні послуги» вказано, що «основними чинниками, що можуть зумовити складні життєві обставини є: похилий вік; часткова, або повна втрата рухової активності, пам'яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття; малозабезпеченість особи; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; жорстоке поводження з дитиною; насильство за ознакою статі; домашнє насильство; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; шкода, завдана

пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичними актами, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією» [18].

Крім того, у зв'язку з тим, що сьогодні ведуться активні бойові дії на території нашої держави, до складних життєвих обставин, в які потрапляють діти, треба віднести: втрата батьківської опіки через смерть чи зникнення їхніх батьків у зоні активних бойових дій, отримання ними тяжких травм, поранень, перебування батьків на окупованій території, втрата родиною житла, документів та інших речей, вимушена евакуація та переселення на незнайомі території, і як наслідок, адаптація до нових умов проживання.

Виникнення в Україні сімей із дітьми, які потрапили в складні життєві обставини зумовлюється рядом об'єктивних та суб'єктивних причин. До **об'єктивних** причин можна віднести:

а) умови *природно-кліматичного характеру*:

- кліматичні умови, які є дуже несприятливими, негативно впливають на загальний розвиток людини, її психічний стан та здоров'я [21, с. 34], а отже, мають своє відображення у сімейних відносинах, що позначаються на розвитку дитини;
- екологічні особливості місцевості можуть призвести до утворення геопатогенних зон, на території яких у серед проживаючих розвиваються рідкісні хвороби або деякі психічні стани (наприклад, депресії, агресія тощо) [2, с. 114]. Досить часто страждають жителі саме зон екологічного забруднення, де високий рівень радіації, загазованості повітря та атмосфери в цілому, високого шумового рівня навкруги. Це все призводить до підвищення росту або до збільшення антисоціальних проявів поведінки та погіршення психологічного клімату в сім'ї;

б) *суспільство і державу*: умови життя і соціалізації незахищених верств населення зумовлюються рівнем економічного розвитку і соціальною політикою держави, а саме;

- типом системи соціально-психологічної допомоги та захисту;

- рівнем інвестиції у сферу соціального захисту населення;
- наявністю і дієвістю законодавчих актів, в яких прописані обов'язки соціальних інститутів держави, що створюють та регулюють соціальну політику щодо дотримання прав громадян;
- ставленням до мігрантів, біженців та осіб із числа внутрішньо переміщених (що відображається в організації заходів економічного захисту внутрішньо переміщених осіб, а також їх реальної соціально-психологічної, матеріальної підтримки);
- рівнем розвитку суспільних відносин тощо.

в) *особливості мікросоціуму*, в якому функціонує сім'я:

- економічні умови життя;
- виробнича та обслуговуюча інфраструктура;
- соціально-професійна структура населення [6, с. 65];
- демографічна ситуація в давній місцевості;
- культурний рівень;
- соціально-психологічний клімат у даному мікросоціумі.

До суб'єктивних причин проблемності відносимо особливості на індивідуальному та особистісному рівнях членів сімей, а саме:

- ✓ на індивідуальному рівні проблемність сім'ї може зумовлюватись генетичною схильністю її членів до проблемної або саморуйнівної поведінки;
- ✓ на особистісному рівні проблемність сім'ї може зумовлюватись низьким ступенем стійкості особистості, недорозвитком її рефлексії та саморегуляції, відсутністю ціннісних орієнтацій, а також її екстернальністю чи інтернальністю.

Процес життєдіяльності будь-якої сім'ї, у тому числі і тієї, яка має складні життєві обставини, відзначається наявністю певних критеріїв та їх показників (якісних та кількісних характеристик, властивостей та станів

соціального об'єкта, процесів, з ним пов'язаних) – демографічних, економічних, психологічних, соціально-структурних [14, с. 3].

Так, з точки зору права критерієм проблемності сім'ї є схильність її членів до порушення законів. Для демографів таким критерієм виступає повнота сім'ї, наявність та кількість в ній дітей. Психіатри критерієм проблемності називають наявність у членів сім'ї психічних хвороб або такої, що травмує психіку, внутрісімейної атмосфери. Психологи вважають критеріями проблемності сім'ї ступінь її захисту маніпулятивних дій суспільства, а також пристосованість членів сім'ї до життя в суспільстві. Відсутність чи наявність у дітей проблем із навчанням та вихованням є головним критерієм проблемності сім'ї для педагогів. Для соціального працівника таким критерієм виступає дотримання членами сім'ї суспільних норм і наявність достатніх для нормальної життєдіяльності засобів.

Крім того, в наукових джерелах зустрічається інше визначення сімей, що перебувають в складних життєвих обставинах. Часто відзначається, що це сім'я, яка через певні причини втратила свої виховні можливості, через що в ній можуть утворитися несприятливі умови чи обставини утримання та/або виховання дитини. В основі даного визначення є дитиноцентризм, а критерієм, що визначає рівень благополуччя родини – вплив на дитину, або ж відношення до дитини, забезпечення потреб дитини та дотриманням її прав [28, с. 146].

Поняттю «сім'ї з дітьми в складних життєвих обставинах» передуює поняття «вразливі сім'ї з дітьми».

Вразливі сім'ї з дітьми – це родини з ознаками явищ складних життєвих обставин, які негативно відбиваються на реалізації основної функції будь-якої сім'ї, що стосується дітей, а саме: виховної та розвиваючої. Вираз «вразливі сім'ї з дітьми» часто є синонімом «сім'ї групи ризику».

В таких випадках під вразливістю розуміється певний стан сімей з дітьми, який залежить від різних чинників (об'єктивних чи суб'єктивних) та факторів (внутрішніх чи зовнішніх), що характеризується певним рівнем

досягнення соціалізації сім'ї, а також відзначаються здатністю до адаптації [1, с. 301].

Внутрішні фактори, які впливають на рівень вразливості сім'ї, в яких є діти залежать від: матеріального благополуччя родини; стану здоров'я; внутрішньо сімейних стосунків і відносин між подружжям і дітьми; соціальної історії сім'ї; роду зайнятості; розподілом обов'язків та ролей між членами сім'ї; наявності лідерських якостей; сімейними цінностями, які панують в родині; здатності та вміння створювати, організовувати та використовувати ресурси, власний потенціал; вміння налагоджувати соціальні відносини, взаємодіяти та будувати стосунки з близьким оточенням в межах сім'ї, колективу, громади, держави; наявності можливості приймати адекватні рішення під час кризових ситуацій; вміння мобілізувати внутрішні ресурси тощо [5, с.234].

У тому числі зовнішні фактори, що впливають на вразливість сім'ї визначають рівень сприятливих чи несприятливих умов і життєвих можливостей сімей, створених у конкретній громаді, або ж у суспільстві загалом; системою загальноприйнятих в ній цінностей; наявністю чи відсутністю соціальної політики на рівні держави щодо підтримки сімей з дітьми; рівнем розвитку соціальної інфраструктури, у тому числі, як обов'язкової складової, відповідних соціальних служб.

Кожна сім'я під час свого існування та у процесі розвитку має певні кризові періоди, які дають можливість зрозуміти основні проблеми її членів. Криза – це не завжди погано, оскільки кризові ситуації інколи можуть показати нові шляхи розвитку стосунків в сім'ї. Або ж навпаки, і як часто це буває, призводить до погіршення стану та виникнення ще більш серйозних проблем, які у свою чергу, впливають на загострення стану вразливості.

Часто саме діти виступають барометром, який вимірює стан вразливості в сім'ї. Поява нових факторів вразливості чи загострення старих, закономірно відображаються у поведінці дитини під час взаємодії з дорослими, в дитячому колективі, під час перебування на вулиці, вдома тощо. Досить гостро на цьому

акцентують увагу діти підліткового віку. В поведінці дітей такого віку це може проявлятися через, наприклад, надмірну замкнутість, або ж, навпаки, підвищеним рівнем конфліктності, через прояви гніву, плаксивість, протиправну поведінку, агресивність тощо [2, с. 189].

Якщо в сім'ї прослідковується певний час наявність декількох постійних факторів вразливості, у той же час спостерігається відсутність підтримуючих, закономірним є те, що рівень її вразливості з часом збільшується. В таких випадках сім'я втрачає здатність самотійно впоратися зі своїми проблемами. Тоді ж відбувається перехід даної сім'ї в категорію як така, що потрапила в складні життєві обставини. В той же час першою соціальною послугою для цієї категорії сімей із дітьми надається послуга втручання, яка визначається на підставі результатів, отриманих під час соціального інспектування сім'ї, а також комплексно проведеної оцінки потреб дитини. Зазвичай такі сім'ї беруть під соціальне супроводження центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а щодо дітей здійснюються заходи соціально-правового захисту [18].

Якщо вчасно виявити вразливі сім'ї з дітьми та створити умови для сприяння у вирішенні основних проблем, які мають її члени (наприклад, оформлення соціальних виплат, трудовлаштування, забезпечення лікувальними засобами, юридична підтримка), а також за можливості включення таких сімей до системи підтримуючих соціально-педагогічних послуг (клуби молодих сімей, школи батьківства, групи взаємодопомоги, психологічні консультації, телефони довіри) мають допомогти їм навчитися долати життєві кризи, розвинути мережу соціальних контактів, покращити їх знання, уміння та навички відповідального батьківства.

Проте, головною умовою попередження вразливості сімей із дітьми та, як наслідок, потрапляння їх в складні життєві обставини, є рівень розвитку державної сімейної політики, яка повинна бути спрямована на підтримку та удосконалення системи сімейних цінностей, модернізації правових, економічних та соціальних механізмів, налаштованих на формування основ

відповідального батьківства та всебічної і різнопланової підтримки сімей з дітьми; формування системи сімейно орієнтованих соціальних послуг і заходів соціального захисту вразливих категорій сімей із дітьми на рівні громади.

1.2. Основи соціально-психологічного супроводу дітей із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах

Соціально-психологічний супровід або ж соціально-психологічне супроводження – це вид соціально-психологічної роботи, спрямованої на здійснення соціальної опіки, соціально-психологічної допомоги соціально незахищеним категоріям дітей і молоді спрямованої на подолання життєвих проблем, побутових труднощів, а також з метою збереження та підвищення соціального статусу кожного члена сім'ї, забезпечення їх психологічної підтримки, або ж відновлення і стабілізації позитивного психологічного клімату сім'ї загалом [17].

Соціально-психологічний супровід – це основна форма підтримки вразливих сімей з дітьми, що передбачає надання кожному члену сім'ї і дитині в тому числі, психологічних, правових, соціально-педагогічних, інформаційних, соціально-економічних, а також соціально-медичних послуг протягом певного відрізка часу [17].

Основною метою соціально-психологічного супроводу є поліпшення умов життєвої ситуації, в яку потрапила сім'я, мінімізація негативних наслідків чи повне розв'язання її проблеми. Здійснюється такий супровід переважно командою/групою, яка складається із фахівців різних галузей (освіти, соціального захисту, медицини тощо), проте можлива і участь волонтерів.

Соціально-психологічний супровід або ж соціально-психологічне супроводження – це тотожні за змістом терміни, зміст яких визначено у відповідних законодавчо нормативних документах.

На сьогоднішній день такий вид діяльності використовується в більш різноманітніших ситуаціях. Наприклад, прийомні сім'ї та дитячі будинки

сімейного типу забезпечуються послугою супроводження в обов'язковому порядку протягом всього часу їх функціонування, а для опікунських сімей, протягом першого року після влаштування дитини та останнього, перед виходом дитини із сім'ї. Це обов'язковий компонент процесу функціонування сімейних форм виховання.

Соціально-психологічний супровід має чотири основні ознаки:

- 1) можливість для надання комплексу послуг;
- 2) тривали термін реалізації;
- 3) залучення, у разі потреби, інших фахівців та волонтерів;
- 4) згода одержувача на соціально-психологічний супровід і його обов'язкова співучасть у забезпеченні змін на краще.

Коли мова йде про соціально-психологічний супровід дитини, то до нього обов'язково залучається робота з усіма членами сім'ї.

Соціально-психологічний супровід є ефективною технологією у роботі із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах. Його організація опирається на індивідуальний підхід до особи, на основі оцінки потреб кожного з тих, хто отримує дану послугу, а також враховує спільне визначення шляхів подолання чи пом'якшення проблеми [5, с.307].

Провідну роль під час здійснення соціально-психологічного супроводу відіграють фахівець із соціальної роботи або ж соціальний працівник та психолог.

Соціально-психологічне супроводження передбачає реалізацію декількох етапів надання послуги.

Перший етап. Відвідування за місцем проживання об'єкта соціально-психологічного супроводу.

Даний етап потрібен для кращого пізнання дитини, членів її сім'ї. Під час знайомства відбувається налагодження першого контакту з родиною, і якщо воно здійснюється на території, яка є звичною, домашньою для супроводженого, тоді встановлення контакту проходить швидше і легше. Крім

того, відвідування сім'ї потрібне для того аби зрозуміти в яких умовах вона проживає, який рівень достатку в родині.

Вивчення житлово-побутових умов проживання дає інформацію про те, як сім'я матеріально забезпечена, які санітарно-гігієнічні умови в житлі, чи мають діти одяг та взуття відповідно віку та сезону, чи забезпечені речами побутового вжитку, шкільним приладдям чи вдосталь в сім'ї продуктів харчування тощо.

Крім того, шляхом спостереження фахівець може зрозуміти, які взаємовідносини панують в сім'ї, як ставляться один до одного, які обов'язки мають діти, як взаємодіють між собою члени сім'ї, які традиції, звичаї панують в родині.

Другий етап. Проведення оцінки потреб дитини та сім'ї.

Оцінка потреб дитини та її сім'ї – це тривалий процес збору, аналізу, а також узагальнення всесторонньої інформації з різних життєвих сфер дитини і її сім'ї з метою встановлення та окреслення необхідних видів послуг соціально-психологічного характеру, а також різних видів соціальної допомоги, за допомогою методів втручання, що часто спрямовані на покращення та позитивну зміну ситуації в родині загалом, або ж поведінки окремих її членів [17].

Предметом оцінки в таких випадках виступають потреби дитини, а об'єктом – її батьки, або інші члени сім'ї.

Оцінка потреб дитини в сім'ї, що опинилася в складній життєвій ситуації, має таку ж логічну структуру як і оцінка потреб сім'ї. Та проводиться з перспективною метою найбільш ефективного забезпечення її всебічного розвитку, визначення конкретного виду послуг та допомоги, якої потребує саме ця дитина [5, с. 499].

Під час проведення діагностики життєвих сфер дитини, слід обстежувати основні їх аспекти:

- структура сім'ї (наявність різних поколінь, демографічні характеристики тощо);

- основні події сім'ї або кризові ситуації в ній (наприклад, смерть, міграція, вимушене переселення тощо);
- культурний та соціально-економічний статус сім'ї;
- проблеми дитини із здоров'ям;
- особливості навчання дитини, її освітнє середовище;
- соціальні контакти дитини та її сім'ї;
- ресурсність.

Залежно від особливостей розвитку дитини фахівець проводить загальну діагностику, або, як правило, діагностику певної ситуації. Головним методом збору інформації є опитування. У подальшому отримана інформація акумулюється у соціальній історії дитини.

Принципи оцінки потреб дитини та її сім'ї:

- комплексний підхід;
- намагання зрозуміти потреби людини;
- з метою запобігання розвитку проблеми та погіршення ситуації оцінку потреб краще проводити на початкових етапах;
- обов'язково слід отримати згоду на збір інформації;
- активна участь;
- конфіденційність;
- відсутність конфлікту інтересів між спеціалістом та дитиною, сім'єю тощо.

Третій етап. Складання індивідуального плану соціально-психологічного супроводу дитини.

Планування – важливий етап у будь-якій діяльності, оскільки від правильно поставлених цілей, визначених напрямів роботи та підбирання відповідних форм і методів роботи залежить кінцевий результат.

Під час роботи спеціаліста із сім'ями, що опинилися в складних життєвих обставинах обов'язково слід брати до уваги причини

дисфункціональності сім'ї. Так, якщо дитина знаходиться без догляду, причинами даної проблеми можуть бути: слабка внутрісімейна система спілкування; безвідповідальність батьків; відсутність почуття любові, взаємоповаги один до одного; емоційна відчуженість, ігнорування дитини; недостатня увага до основних сфер її життя.

Або ж, якщо дитина – потенційна жертва, що проявляється через батьківський гнів, суворі вимоги до дисципліни, намагання підкорити дитину.

Четвертий етап. Безпосереднє ведення випадку.

На даному етапі задіюються усі можливі ресурси для подолання складних життєвих обставин, в які потрапила дитина. До роботи над проблемою залучаються усі учасники міждисциплінарної команди.

Міждисциплінарна команда або міжвідомча група фахівців соціальної сфери – це команда спеціалістів залучених різних сфер, наприклад, соціального захисту чи соціального обслуговування, охорони здоров'я, освіти, які на підставі сформованого, узгодженого і скоординованого плану зобов'язуються виконувати завдання, з метою надання потрібних та визначених соціальних послуг клієнту, що спрямовані на подолання складних життєвих обставин, в які він потрапив [16].

Особливість роботи міждисциплінарної команди є наявність чітко визначеного порядку взаємодії і спрямованістю на досягнення домовленості. Під час проведення регулярних зустрічей, іноді й за участю дитини, членів її сім'ї, між фахівцями, які входять до складу команди обговорюються особливості випадку, процедура його ведення, визначається пріоритетність напрямів тощо.

На першому засіданні визначається план заходів подолання складних життєвих обставин, в які потрапила дитина, шляхом складання індивідуального плану соціального захисту дитини, яка перебуває в складних життєвих обставинах, яка залишилася без піклування батьків, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Форму індивідуального плану визначено та затверджено наказом Міністерства соціальної політики України.

В індивідуальному плані соціального захисту дитини, яка перебуває в складних життєвих обставинах чітко визначаються основні напрями реалізації потреб дитини, прописуються за допомогою яких заходів це буде відбуватися, встановлюються терміни виконання завдань та визначаються відповідальні за вчасне виконання напрямів плану заходів із числа осіб міждисциплінарної команди. В подальшому, на засіданнях міждисциплінарної команди можуть вноситися зміни до індивідуального плану дитини, шляхом його коригування.

Індивідуальний план соціального захисту дитини, яка перебуває в складних життєвих обставинах в подальшому розглядається на засіданні комісії з питань захисту прав дитини, яка функціонує як дорадчий орган при виконавчих комітетах територіальних громад, що виступають місцевим органом опіки та піклування, та затверджується відповідним рішенням комісії.

Роботу міждисциплінарних команд координує служба у справах дітей, яка утворює міждисциплінарну команду ведення випадку дитини, яка перебуває на обліку в службі як така, що опинилася в складних життєвих обставинах, організовує її роботу, вводить членів команди в курс справи, виступає фасилітатором, здійснює аналіз роботи команди та контролює виконання плану відповідальними фахівцями.

Міждисциплінарна команда під час ведення певного випадку проходить такі етапи:

- ✓ безпосередній розгляд випадку;
- ✓ обговорення випадку, обмін думками;
- ✓ визначення основних напрямів роботи, розподіл обов'язків серед учасників міждисциплінарної команди;
- ✓ надання оцінки утвореній ситуації та планування в найближчому майбутньому втручання;
- ✓ організація надання послуг;
- ✓ кінцевий аналіз роботи;
- ✓ завершення випадку [17].

П'ятий етап. Аналіз роботи, визначення та реалізація профілактичних заходів.

В кінці ведення випадку проводиться аналіз роботи, розглядається результат діяльності та обов'язково визначаються профілактичні заходи. Оскільки дитина та її сім'я, яка вийшла із ситуації складних життєвих обставин ще певний час, як показує практика, має знаходитися на контролі в органі опіки та піклування, оскільки завжди існує ризик її повернення в складні життєві обставини.

Таким чином, слід зауважити, що від правильного встановлення причинності потрапляння дитини в складну життєву ситуацію, визначення пріоритетних напрямів подолання складних обставин, вчасної реалізації відповідних заходів та злагодженої командної роботи міждисциплінарної групи фахівців залежить швидке виведення дитини із ситуації складної життєвої обставини.

1.3. Психологічна допомога сім'ям із дітьми в складних життєвих обставинах: алгоритм та особливості надання підтримки

Психологічна допомога сім'ї із дітьми, що перебувають у складних життєвих обставинах – це комплексне усунення психологічних проблем сім'ї, з метою мінімізації впливу негативних факторів на життєдіяльність дитини, її психологічний стан та з метою налагодження позитивної загальної психологічної атмосфери в сім'ї, що можливе під час роботи психолога із кожним окремим членом сім'ї або ж одночасно з усією сім'єю.

Кожна дитина чи сім'я загалом, яка потрапила в складні життєві обставини має свій унікальний набір проблем як соціального, так і психологічного характеру. Проте, у роботі психолога із такою категорією сімей можна визначити певний алгоритм (етапи) надання допомоги.

1. Виявлення сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах.

Слід зауважити, що за психологічною допомогою може звернутися будь-хто із членів сім'ї особисто (це буде самозвернення), або ж повідомлення

(наприклад, Центру надання соціальних послуг, відділу з питань соціального захисту населення, служби у справах дітей і т.п.) про потребу залучення психолога до роботи із дитиною чи із сім'єю загалом, яка потрапила в складні життєві обставини. Крім того, психолог самотійно під час роботи з клієнтом може виявити ситуацію потрапляння в складні життєві обставини. В такому випадку психолог сам може повідомити інші суб'єкти, які надають підтримку сім'ям, що перебувають в складних життєвих обставинах. Особливо, якщо це стосується виявлення дітей, заради організації всебічної підтримки та захисту їх прав.

2. Знайомство з сім'єю, діагностика сім'ї.

Якщо сім'я перебуває на обліку в центрах надання соціальних послуг, то психолог первинну інформацію про неї може отримати від фахівця із соціальної роботи, який супроводжує дану сім'ю, або ж від іншого спеціаліста, який безпосередньо приймає участь у підтримці членів сім'ї. Це набагато може спростити роботу на перших етапах спілкування. Адже, вже при перших розмовах психолог розуміє, з яким типом клієнтів він буде працювати, як з перших кроків скеровувати свою роботу. В таких випадках психодіагностика потрібна для того аби перевірити, або підтвердити перші припущення психолога, встановити і зрозуміти масштаби психологічних проблем.

Якщо ж клієнт особисто звернувся за допомогою, то психодіагностичні методики будуть основним інструментом для отримання інформації про психологічні проблеми сім'ї.

Проведення психодіагностичних методик з членами сім'ї, з метою виявлення їхніх основних особистісних проблем, дає можливість психологу в цілому уявити картинку проблемності сім'ї. Окрім методик, які досліджують особистість варто використовувати діагностику дослідження міжособистісної взаємодії членів родини.

3. Формування у членів сім'ї позитивної мотивації до співпраці з психологом.

Зрозумілим для всіх фактом є те, що результативність роботи психолога із клієнтом залежить від налагодження між ними тісного психоемоційного зв'язку. Психолог повинен створити навколо себе позитивну атмосферу, викликати в клієнта почуття довіри та безкорисливості. Адже, клієнт повинен повірити психологу задля подальшої тісної співпраці з ним.

4. Звернення до позитивного потенціалу сім'ї.

Перш, ніж перейти до подолання наслідків складних життєвих обставин, психолог має знайти сильні сторони сім'ї. На даному етапі слід вивчити потенціал кожного її члена. Аби в подальшій роботі використати це як основний фундамент формування стратегії подолання психологічних проблем кожного та складних життєвих обставин в цілому.

5. Подолання наслідків складних життєвих обставин, усунення їх причинності.

Основний напрям роботи психолога із сім'ями, які потрапили в складні життєві обставини – це сприяння подоланню складних життєвих обставин, через призму вирішення психологічних проблем, що мають її члени. Ефективне подолання наслідків складних життєвих обставин можливе лише за умови вирішення проблем, які призвели до їх утворення.

6. Налагодження соціально-психологічної взаємодії в межах сім'ї та поза нею.

Складні життєві обставини стовідсотково негативно впливають на мікроклімат в сім'ї. Вони провокують підвищення рівня конфліктності, непорозумінь та погіршення спілкування. В таких сім'ях часто відсутня злагоджена взаємодія, відсутні основи співіснування: взаємоповага, взаємодовіра, підтримка, любов. Дуже важливо відтворити нормальні відносини в сім'ї, налагодити продуктивну взаємодію між її членами. Крім того, в більшості випадків допомога потрібна у налагодженні соціально-психологічної взаємодії членів сім'ї поза її межами.

7. Спрямування сім'ї на самостійне розв'язання проблем у майбутньому.

Психолог, як і всі інші спеціалісти, що працюють із сім'єю, яка потрапила в складні життєві обставини, повинен сприяти засвоєнню членами таких сімей знань, умінь та навичок подолання в майбутньому хоча б подібних проблем.

8. Аналіз результатів роботи психолога.

По завершенню роботи із сім'єю, яка потрапила в складні життєві обставини, психологу доречно провести аналіз отриманих результатів. В таких моментах самоаналіз дає можливість зрозуміти: що вдалося, що ні; які методи та форми роботи спрацювали найкраще тощо.

Основною метою психолога, який працює із сім'ями, що потрапили в складні життєві обставини є надання кваліфікованої підтримуючої допомоги сім'ї загалом та окремому її члену, з метою подолання наслідків або причинності виникнення тих же складних обставин. Саме під час роботи з такою категорією сімей дуже важливо психологу віднайти в сім'ї ресурсні можливості на подолання складних життєвих обставин, або виходу з них.

Основним завданням у роботі психолога із такою категорією сімей є психологічна підтримка.

Слід пам'ятати, що найчастіше причини потрапляння сімей в складні життєві обставини є соціально зумовленими. Тому психолог повинен працювати у тісній взаємодії з фахівцями із соціальної роботи, які ведуть супровід даної сім'ї, з спеціалістами служби у справах дітей, на обліку, яких можуть перебувати діти із таких сімей, з соціальними педагогами та практичними психологами закладів, де навчаються діти, з працівниками структурних підрозділів соціального захисту населення тощо. Таким чином, добре організована командна діяльність професіоналів приведе до кращої результативності та пришвидшить процес подолання складних життєвих обставин.

Навіть на законодавчому рівні такий вид організації діяльності визначено однією з найкращих моделей надання допомоги сім'ям, що мають складні життєві обставини. Так, для організації соціального захисту дітей, які

перебувають у складних життєвих обставинах може бути створена міждисциплінарна команда, до роботи якої залучаються усі можливі суб'єкти, що можуть надати професійну допомогу у вирішенні проблем сім'ї. До складу таких міждисциплінарних команд часто входять психологи, які надають психологічну підтримку дитині та іншим членам сім'ї. На засіданнях міждисциплінарної команди, на підставі пропозицій суб'єктів розробляється індивідуальний план соціального захисту дитини, в якому передбачається (планується) ряд заходів, спрямованих на вирішення проблем як самої дитини, так і всієї сім'ї в цілому.

Часто люди, які потрапляють до складних життєвих обставин мають цілий клубок психологічних проблем, розплутати, який досить важко вдається. Вони нашаровуються одна на одну, провокують одна одну, взаємопереплітаються між собою. І чим довший період часу сім'я перебуває в складних життєвих обставинах, тим більше зусиль потрібно докласти фахівцям, які працюють з нею, аби вирішити проблеми та вивести сім'ю із даної ситуації.

Висновки до першого розділу

1. Складні життєві обставини – це обставини, які досить несприятливо впливають на життя дитини. Це події, які порушують нормальний спосіб життя та дисгармонують його. Тоді ж дитина чи інший член її сім'ї, або ж загалом вся сім'я, потребує втручання спеціаліста, який може надати кваліфіковану підтримуючу допомогу аби вирішити існуючу проблему, або Хоча сучасна нормативно-правова база не містить вичерпного переліку таких обставин, проте такими можуть вважатися: набуття інвалідності, делінквентна поведінка, втрата родичів, житла, дитяча бездоглядність, результати активних бойових дій і т.п.

2. Досить важливим є раннє виявлення сімей із дітьми із категорії вразливих, оскільки це дає можливість вплинути на вирішення їх ключових проблем (залучення до навчання дітей, лікування від різного виду залежності

батьків, оформлення соціальних виплат, надання гуманітарної допомоги, сприяння працевлаштуванню тощо), залучення їх до різних підтримуючих організованих послуг (клуби молодих сімей, школи батьківства, групи взаємодопомоги, психологічні консультації, телефони довіри), які мають допомогти їм навчитися долати життєві кризи, розвинути мережу соціальних контактів, покращити їх знання, уміння та навички відповідального батьківства.

3. Соціально-психологічний супровід – це один із видів підтримки, що передбачає отримання кожному члену сім'ї, або ж сім'ї в цілому, цілої низки різних послуг протягом визначеного терміну, з метою вирішення основних проблем, наявних в родині.

4. Від правильного встановлення причинності потрапляння дитини в складну життєву ситуацію, визначення пріоритетних напрямів подолання складних обставин, вчасної реалізації відповідних заходів та злагодженої командної роботи міждисциплінарної групи фахівців залежить швидке виведення дитини із ситуації складної життєвої обставини.

5. Алгоритм роботи психолога із сім'ями, які потрапили в складні життєві обставини має свої етапи, а саме: 1) виявлення сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах; 2) знайомство з сім'єю, діагностика сім'ї; 3) формування у членів сім'ї позитивної мотивації до співпраці з психологом; 4) звернення до позитивного потенціалу сім'ї; 5) подолання наслідків складних життєвих обставин, усунення їх причинності; 6) налагодження соціально-психологічної взаємодії в межах сім'ї та поза нею; 7) спрямування сім'ї на самостійне розв'язання проблем у майбутньому; 8) аналіз результатів роботи психолога.

6. Основною метою психолога, який працює із сім'ями, що потрапили в складні життєві обставини є надання кваліфікованої підтримуючої допомоги сім'ї загалом та окремому її члену, з метою подолання наслідків або причинності виникнення тих же складних обставин. Основним завданням у роботі психолога із такою категорією сімей є психологічна підтримка.

Особливість роботи психолога із сім'ями, що потрапили в складні життєві обставини є його постійна взаємодія із іншими фахівцями, які супроводжують сім'ю та допомагають подолати негативні створені обставини.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ (НА ПРИКЛАДІ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

2.1. Результати аналізу постановки дітей, на облік, як таких, що перебувають в складних життєвих обставинах, на основі інформації служб у справах дітей територіальних громад Житомирської області

Суб'єктами соціальної роботи з сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах, є служби у справах дітей, що є структурними підрозділами обласних, Київської та Севастопольської районних державних адміністрацій, міських, селищних та сільських територіальних громад.

Для ознайомлення з реальностями проблем дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах у часи війни та з метою визначення пріоритетних напрямків роботи психолога у рамках надання допомоги таким дітям та їхнім сім'ям під час здійснення їх соціально-психологічного супроводу, було вирішено вивчити основні причини постановки дітей на облік як таких, що перебувають у складних життєвих обставинах.

Для цього було зібрано, узагальнено та систематизовано інформацію про дітей, які перебувають на обліку у зв'язку з тим, що вони перебувають у складних життєвих ситуаціях на основі офіційно наданих даних 66 служб у справах дітей територіальних громад Житомирської області та звітної інформації служби у справах дітей Житомирської обласної військової адміністрації.

Станом на 30 червня 2023 року на обліку дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, в службах у справах дітей міських, селищних, сільських рад Житомирської області стоїть 3049 дітей.

Було проаналізовано підстави постановки дітей в складних життєвих обставинах на облік служб у справах дітей із зазначенням відповідної кількості осіб. Результати подано у вигляді таблиці.

Таблиця 2.1

№	Підстава/причина постановки на облік	Кількість дітей, яка перебуває на обліку в ССД Житомирської області
1.	Ухиляння батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків	2488
2.	Обставини стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів	325
3.	Дитина, яка зазнала жорстокого поводження, зокрема, домашнього насильства	191
4.	Дитина, переміщена із тимчасово окупованої території або з району проведення АТО, яка залишилася без батьківського піклування	27
5.	Безпритульність	14
6.	Тяжка хвороба	2
7.	Інвалідність	1
8.	Дитина у конфлікті із законом	1
9.	Дитина, яка вчинила суспільно небезпечні дії до досягнення нею віку, з якого настає кримінальна відповідальність	0
10.	Залежність від психотропних речовин та інших видів залежності	0

Продовження таблиці 2.1

11.	Перебування у конфлікті із законом	0
12.	Дитина, яка залучена до найгірших форм дитячої праці	0

Таким чином, згідно поданої інформації в таблиці видно, що найрозповсюдженішою серед підстав, які є причиною постановки на облік дітей, що перебувають у складних життєвих обставинах, є ухиляння батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків. Що становить 82% від загальної кількості дітей, які обліковуються.

Це говорить про те, що як і у довоєнний період, так і під час війни проблема безвідповідального батьківства є досить актуальною. Батьки свідомо не бажають виконувати свої обов'язки, не створюють належних умов для життя дітей, не забезпечують їх базові потреби, не турбуються про здоров'я своїх дітей тощо.

Часто діти із таких сімей за заявами батьків поміщаються на цілодобове перебування до закладів інституційного догляду, або спеціальних чи спеціалізованих шкіл, де утримуються та забезпечуються за рахунок держави, а їх вихованням займаються працівники закладу. Так, станом на 01.01.2023 року 872 дитини Житомирської області проживають у закладах інституційного догляду, з них – 151 дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах, а це 5% від загальної кількості.

Такий високий показник батьківської безвідповідальності – це сигнал для сучасної соціальної політики, який має стимулювати розвиток превентивних заходів із молоддю, які у майбутньому своєму сімейному житті мають уникати ситуацій, що можуть призвести до безвідповідального батьківства.

У зв'язку з тим, що діти зазнали обставин стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів на обліку служб у справах дітей перебуває 325 дітей (11% від загальної кількості облікованих).

Слід зауважити, що через війну даний показник збільшується з геометричною прогресією. Адже чи не щодня до нашого регіону прибувають сім'ї з дітьми з територій, де ведуться активні бойові дії.

Дотичним до даного показника є інша підстава, через яку дітей ставлять на облік як таких, що потрапили у складні життєві обставини – дитина, переміщена із тимчасово окупованої території або з району проведення АТО, яка залишилася без батьківського піклування. Станом на 30.06.2023 рік таких дітей є 27. Зазвичай ці діти найбільше зазнають психологічних травм та потребують відповідної психологічної підтримки та допомоги.

З кожним роком зростає показник виявлення та постановки на облік дітей, які зазнали насильства або жорстокого поводження. За даними служб у справах дітей на сьогоднішній день 191 дитина зазнала насильства. З них: психологічного – 93 дитини (48%), фізичного – 74 дитини (39%), сексуального – 21 дитина (11%) та економічного – 3 дитини (2%). Показники відображено у вигляді діаграми.

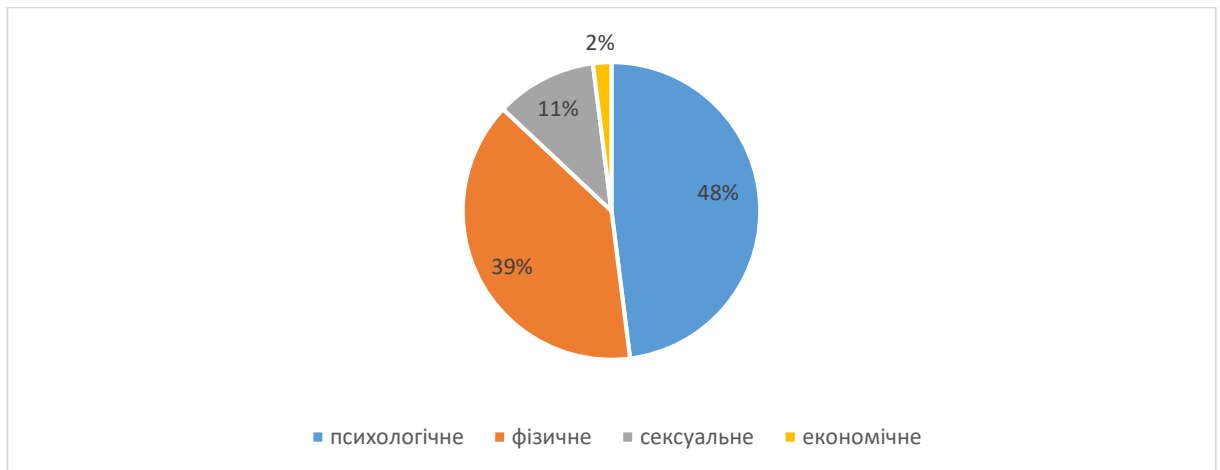

Рис. 2.1. Співвідношення кількості дітей, які перебувають на обліках служб у справах дітей як такі, що зазнали різного роду насильства

Крім того, слід зауважити, що кожна дитина, яка зазнала будь-якого виду насильства чи жорстокого поводження, отримала психологічну травму і потребує в обов'язковому порядку кваліфікованої допомоги психолога, або

ж за потреби психотерапевта чи психіатра, залежно від наслідків травми. І це повинно бути визначено на рівні держави.

Результати аналізу роботи служб у справах дітей в межах Житомирської області в напрямі роботи із дітьми, які потрапили в складні життєві обставини показали, що і в період війни найчастіше дітей ставлять на відповідний облік у зв'язку із тим, що батьки ухиляються від виконання своїх обов'язків, а також на підставі того, що дитина зазнала жорстокого поводження, зокрема, домашнього насильства. Крім того, у зв'язку із збройним конфліктом на території нашої держави, збільшилась кількість дітей, із числа внутрішньо переміщених осіб, які потрапили в складні життєві обставини. І тому, на сьогоднішній день державою активно проводиться робота щодо забезпечення вищевказаних категорій сімей належною соціально-психологічною підтримкою.

2.2. Аналіз роботи з дітьми, які зазнали насильства чи жорстокого поводження у межах діяльності служб у справах дітей

Станом на 30.06.2023 року на обліку дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, в службах у справах дітей міських, селищних, сільських рад Житомирської області перебуває 191 дитина, що зазнала жорстокого поводження, насильства в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення.

Упродовж I півріччя 2023 року до служб у справах дітей, міських, селищних, сільських рад Житомирської області надійшло 125 повідомлень про насильство, жорстоке поводження стосовно дітей, з них від уповноважених органів поліції – 71 повідомлення.

Відповідно працівниками служб у справах дітей спільно із суб'єктами виявлення та/або організації соціального захисту дітей, які перебувають в складних життєвих обставинах здійснено оперативне реагування на повідомлення про випадки жорстокого поводження, в тому числі домашнього насильства.

Протягом I півріччя 2023 року виявлено 112 дітей, які зазнали насильства, жорстокого поводження, з них в сім'ї – 93 дитини, поза сім'єю – 19 дітей. Такі дані вказують на те, що 83 % дітей, на жаль, стали жертвами насильства та/або жорстокого поводження через неправомірну поведінку своїх батьків або інших близьких родичів.

З них, в Коростенській громаді виявлено 14 дітей, у Житомирській міській громаді – 12 дітей, у Малинській міській громаді – 11 дітей, в Андрушівській – 8 дітей, у Звягельській – 7 дітей, у Брусилівській, Городницькій, Ємельчинській, Ружинській громадах по 5 дітей, по 4 дитини у Вільшанській, Баранівській та Хорошівській громадах, у Бердичівській, Березівській, Оліївській, Чоповицькій по 3 дітей, у Романівській, Олевській, Ярунській, Городоцькій по 2 дитини.

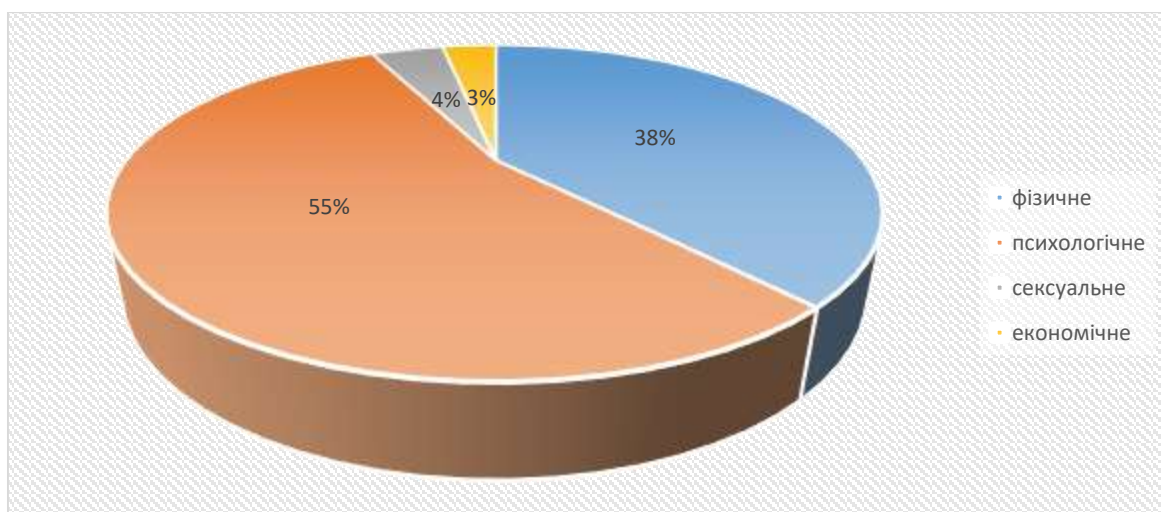

Рис. 2.1. Співвідношення постраждалих дітей від різних видів насильства за I півріччя

Згідно інформації отриманої від служб у справах дітей територіальних громад Житомирського району встановлено, що із 112 виявлених дітей, які стали жертвами домашнього насильства та/або жорстокого поводження внаслідок фізичного насильства постраждали 43 дитини (38%), від психологічного – 61 дитина (55%), від сексуального – 5 дітей (4%), від економічного – 3 дітей (3%). Отримані дані висвітлено у вигляді діаграми.

Крім того, серед постраждалих дітей 111 проживають в рідних сім'ях, 1 дитина в сімейних формах влаштування.

Для кожної постраждалої дитини, залежно від конкретного випадку, організовано заходи соціального захисту.

Так, з усіма батьками та/або особами, винними у вчиненні насильства над дитиною або жорстокого поводження з нею, проведено роз'яснювальні та профілактичні бесіди, під час яких попереджено про недопущення випадків насильства по відношенню до дітей. За результатами роботи працівників служб у справах дітей та поліції до адміністративної відповідальності притягнуто 56 осіб, а до кримінальної – 5 осіб.

По відношенню до батьків 10 дітей подано позови про позбавлення їх батьківських прав та відносно батьків 2 дітей прийняті судові рішення про позбавлення їх батьківських прав.

Виявлені діти, які перебувають у ситуації, що несе безпосередню загрозу їхньому життю та здоров'ю, терміново вилучаються працівниками служб у справах дітей із сім'ї та приймаються заходи щодо подальшого їх влаштування.

Таким чином, до Коростенського міського центру соціальної підтримки дітей та сімей «Віри, Надії, Любові» протягом I півріччя 2023 року влаштовано 5 дітей, які постраждали від насильства. Одна дитина з Бердичівської міської громади перебувала в притулку для жертв домашнього насильства. Троє дітей з Ружинської громади влаштовано в сім'ю патронатних вихователів.

Загалом, згідно інформації, наданої Службою у справах дітей Житомирської обласної військової адміністрації, по Житомирській області спостерігається збільшення кількості виявлених дітей, що зазнали насильства, жорстокого поводження у порівнянні з попередніми роками. Для порівняння у I півріччі 2021 року виявлено 49 дітей, у I півріччі 2022 року – 40 дітей, а у I півріччі 2023 року – 191 дитина (показники подано у вигляді графіка).

Рис. 2.2. Показники кількості виявлених дітей, які зазнали насильства, жорстокого поводження

За допомогою графіка чітко видно, що за останніх пів року працівниками соціальних служб було виявлено майже у тричі більше дітей, які зазнали різних видів насильства порівняно із попередніми роками. Різке збільшення даного показника напряду залежить від ситуації, яка склалася в нашій країні, а саме: ведення воєнних дій у зв'язку із збройною агресією, спричиненою російською федерацією.

Кожна дитина, яка потерпає від будь-якого виду насильства або ж зазнає жорстокого ставлення до себе, набуває психологічної травми. Адже будучи кривдником, жертвою чи свідком ситуації насильства, особа переживає певний емоційний стрес, який негативно впливає на її психологічне самопочуття. І кожна така дитина потребує допомоги, особливо підтримки кваліфікованих психологів.

Нерідко ситуація постійного перебування дитини в атмосфері систематичного домашнього насилля є причиною суїцидальної поведінки дітей.

Протягом I півріччя 2023 року у Житомирській області внаслідок суїцидів, вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, нещасних випадків загинуло 7 дітей. Для порівняння: у I півріччі 2022 року – 13 дітей, а у I півріччі 2021 року – 17 дітей.

Одним із основних видів роботи по попередженню проявів насильства та жорстокого поводження з дітьми у сфері роботи служб у справах дітей є проведення обстежень житлово побутових умов проживання сімей, під час яких встановлюється рівень матеріально-фінансового забезпечення дітей, а саме: одягом, взуттям, шкільним приладдям, продуктами харчування тощо.

Крім того, такі відвідування дають можливість поспостерігати за загальною обстановкою в сім'ї, встановити рівень благополуччя, міжособистісних відносин, ставлення до дітей. А найголовніше те, що під час таких відвідувань обов'язково з батьками проводяться профілактично-роз'яснювальні бесіди щодо належного виконання батьківських обов'язків, з постійним акцентуванням уваги на збереженні життя та здоров'я дітей, попередження насильства, суїцидів, нещасних випадків та створення для дітей безпечного середовища.

Так, за 6 місяців 2023 року службами у справах дітей міських, селищних, сільських рад проведено 3075 обстежень умов проживання дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, під час яких обстежено 2759 дітей із 1259 сімей.

Таким чином, ми можна прийти до висновку, що у період війни спостерігається збільшення випадків виявлення дітей, які потрапили в ситуацію насильства, що у свою чергу вимагає збільшення ресурсних можливостей, за допомогою яких буде надаватися професійний соціально-психологічний супровід усіх учасників ситуації.

2.3. Аналіз роботи з дітьми із сімей внутрішньо переміщених осіб, на основі інформації поданої службами у справах дітей територіальних громад Житомирської області

Під час війни особливої уваги соціальних служб заслуговують сім'ї, які потрапили у складні життєві обставини у зв'язку з тим, що їхні діти отримали статус постраждалих в наслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

У зв'язку із виникненням ситуації воєнного конфлікту, спричиненого збройною агресією російської федерації, який призвів до того, що певні території України стали окупованими, а українці, в тому числі й значна частина дітей, зазнають жорстокого поводження, стають жертвами різних видів насильства або ж гинуть, Кабінетом Міністрів України від 5 квітня 2017 року прийнята постанова, яка затверджує порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Підставами для надання даного статусу можуть бути:

- отримання каліцтва, контузії, поранення;
- стали жертвами фізичного, сексуального насильства;
- якщо були в полоні чи незаконно утримувалися;
- були задіяні в діяльності збройних формувань чи воєнних діях;
- яких украли чи незаконно вивезли за межі України;
- постраждали від психологічного насильства.

Статус дитині, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів у зв'язку із тим, що зазнала психологічного насильства, встановлюється на основі відомостей, зазначених у висновку оцінки потреб сім'ї у соціальних послугах.

Порядком надання статусу визначено, що оцінку потреб сім'ї здійснює фахівець із соціальної роботи спільно із практичним психологом, або психотерапевтом, або психологом, або психіатром.

Згідно інформації, поданої службами у справах дітей територіальних громад Житомирської області, встановлено, що протягом I півріччя 2023 року до органів опіки та піклування було подано 678 заяв про надання статусу дитини, яка постраждала в наслідок воєнних дій та збройних конфліктів, що практично рівнозначно кількості заяв поданих у 2022 році - 641, а у 2021 році – 524. На підставі поданих заяв фахівцями із соціальної роботи центрів

надання соціальних послуг спільно з працівниками служб у справах дітей, із залученням психологів, була здійснена відповідна кількість оцінок потреб сімей.

На основі отриманих результатів складається висновок оцінки потреб сім'ї, який розглядається на засіданні комісії з питань захисту прав дитини. Після чого, комісією подаються рекомендації, згідно яких виконавчий орган територіальної громади як орган опіки та піклування приймає рішення про надання чи про відмову у наданні дитині статусу постраждалої внаслідок воєнних дій чи збройних конфліктів.

Таким чином, протягом 2021 року 257 дітей (що становить 40 % від поданих заяв) отримали вище вказаний статус, а у 2022 році – 266 дітей (51 %). Вже за перше півріччя 2023 року 322 дітям (50 %) надано даний статус, що вдвічі перевищує показники попередніх років.

Згідно інформації служби у справах дітей Житомирської обласної військової адміністрації всі статуси, без винятку, були надані дітям в результаті того, що вони зазнали психологічного насильства.

Психологічне насильство – це одна із форм насильства, яке відбувається під час словесних образи, приниження, цілеспрямованих погроз, переслідувань, або ж залякувань, а також інших дій, що можуть бути спрямованні на обмеження волевиявлення особи. Воно передбачає дії чи бездіяльність, що викликають у тих, хто зазнав такого роду насильства, почуття страху за своє життя та безпеку, або ж за безпеку своїх близьких [3, с.76].

Проте, згідно інформації наданої територіальними громадами Житомирської області лише незначна частина дітей, із числа тих, хто отримав статус постраждалої внаслідок воєнних дій чи збройних конфліктів, за згодою їхніх батьків чи інших законних представників охоплені різними видами соціальних послуг, в тому числі послуг психолога, для задоволення виявлених потреб. Для порівняння співвідношення кількості дітей, що отримують різні

види підтримки до кількості дітей, які зазнали психологічного насильства зображено у вигляді діаграми.

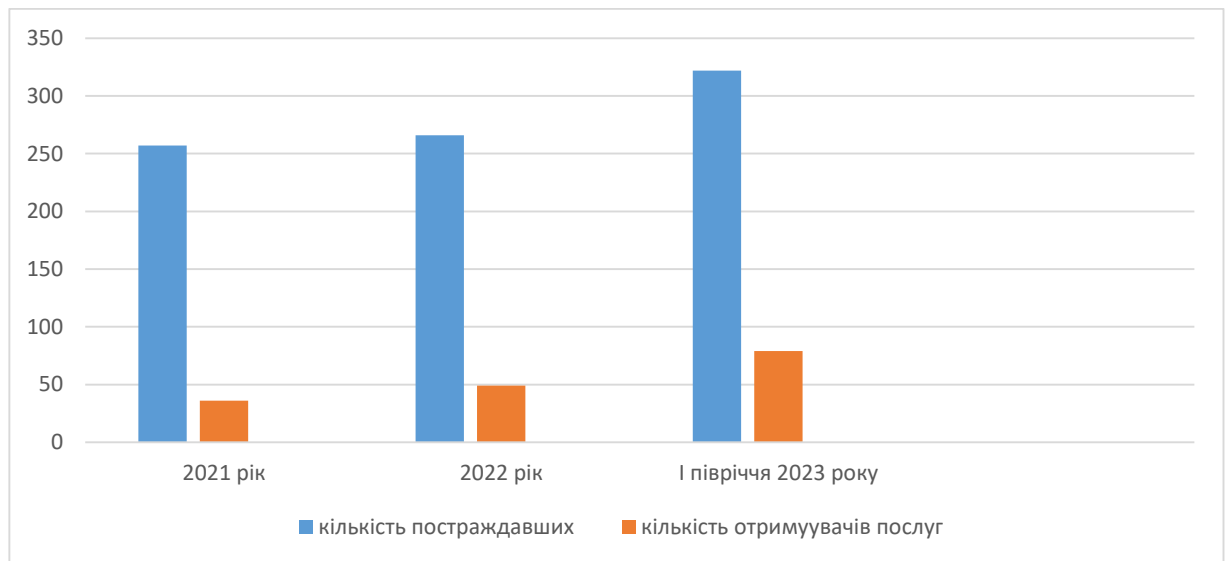

Рис. 2.3. Показники співвідношення кількості дітей, які зазнали психологічного насильства і з них отримують різні види підтримки, в тому числі психологічну

Статус дитини постраждалої від воєнних дій та збройних конфліктів встановлюється переважно дітям із числа внутрішньо переміщених осіб, які прибули із зони активних бойових дій. Саме під час безпосереднього перебування в атмосфері кровопролитної війни, бачучи страхіття руйнувань власних домівок, переживаючи сцени смерті, усвідомлюючи втрату близьких, навіть просто розлучаючись із рідною домівкою, улюбленими іграшками, домашніми тваринами тощо, діти потерпають від глибокого психологічного стресу.

Крім того, часто такі діти потребують допомоги під час адаптації до нових умов життя, а іноді і до нової сім'ї. Так, за даними структурних органів соціального захисту населення в Житомирській області станом на 30 червня 2023 року на території Житомирської області проживає 17838 дітей, яким надано статус внутрішньо переміщеної особи. З них 77 дітей, які прибули із зон активних бойових дій маючи статус дітей-сиріт, дітей, позбавлених

батьківського піклування та 56 дітей, які були евакуйовані без супроводу батьків/законних представників.

Таким чином, аналізуючи статистичні показники, ми спостерігаємо тенденцію збільшення з кожним роком дітей, які зазнають психологічного насильства. Це на пряму залежить від теперішньої ситуації в країні. Адже війна – це подія, яка зачепила кожную дитину України. І цілком закономірно, що вона негативно відбилася на психіці кожного українця та українки.

2.4. Результати емпіричного дослідження, отриманих в процесі опитування працівників служб у справах дітей та центрів надання соціальних послуг територіальних громад Житомирської області.

Отримані результати детального аналізу роботи служб у справах дітей міських, селищних та сільських територіальних громад Житомирської області показали, що значна частина дітей, яка перебуває під контролем служб зазнала психологічного насильства. Цей показник постійно зростає і є наслідком ситуації, яка склалася в країні, а саме: воєнного конфлікту, спричиненого збройною агресією російської федерації. Паралельно було встановлено, що незначний відсоток постраждалих дітей отримує соціально-психологічну підтримку у вигляді надання відповідних послуг. З метою встановлення причинності даного факту та з'ясування основних проблем надання психологічної підтримки сім'ям з дітьми, які потрапили в складні життєві обставини було розроблено опитувальник для працівників служб у справах дітей та центрів надання соціальних послуг, які приймають безпосередню участь у соціально-психологічному супроводі сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах (додаток А).

В опитуванні прийняло участь 48 осіб із числа працівників служб у справах дітей та центрів надання соціальних послуг Житомирської області. Всі опитувані – жінки, віком від 24 до 57 років. Згідно наданих відповідей 100 % опитуваних безпосередньо працюють із категорією сімей, які потрапили в

складні життєві обставини, зі стажем роботи від 3 до 14 років у соціальній сфері.

Отримані результати показали, що більшість опитуваних працівників соціальних служб, а це – 29 осіб, що становить 60%, вважають, що найбільш актуальним видом підтримки для родин, що потрапили в складні життєві обставини в умовах війни є соціальний супровід, ще 10 осіб (21%) вважають, що досить актуальним є психологічна підтримка, а 6 опитуваних схиляються до думки, що в умовах війни для таких сімей є актуальною фінансово-гуманітарна допомога, і лише 3 особи – юридична консультація. Отримані показники висвітлено у вигляді діаграми.

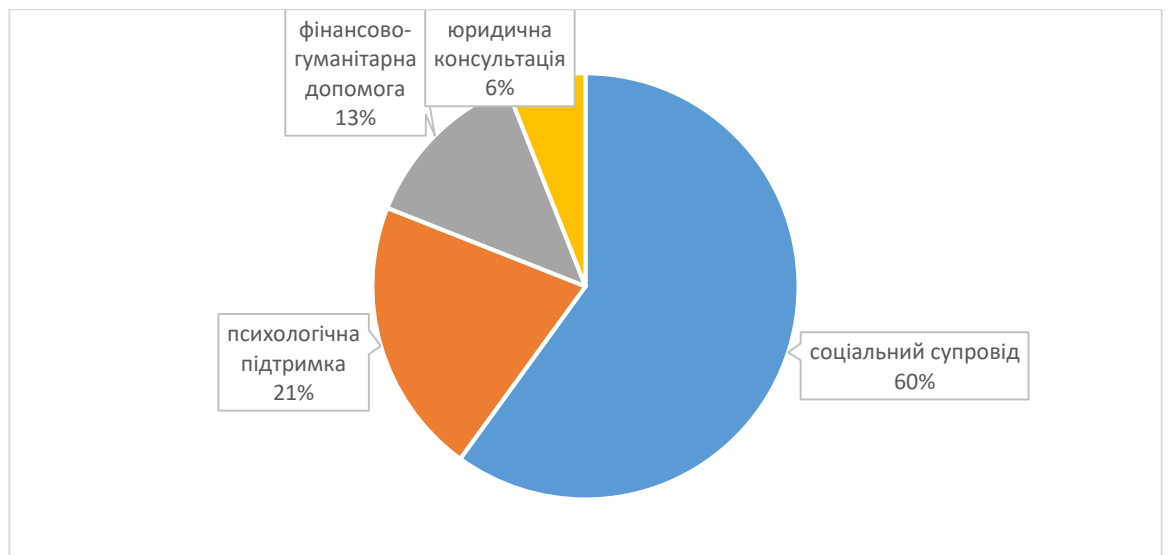

Рис. 3.1 Найбільш актуальні види підтримки сімей, які перебувають в складних життєвих обставинах

Із числа опитуваних 71 % (34 особи) вважає, що всім дітям, які перебувають у складних життєвих обставинах в обов'язковому порядку повинна надаватися психологічна допомога, а решта 14 осіб відзначили, що психологічна підтримка має надаватися залежно від підстав потрапляння в складні життєві обставини. І жоден із опитуваних не вказав, що дітям із сімей, що опинилися в складних життєвих обставинах не потрібна психологічна допомога. Це означає, що всі, хто працює із дітьми із вище вказаної категорії

сімей розуміють, що всі вони мають проблеми, вирішити які їм може допомогти лише кваліфікований психолог.

Проте, подальший аналіз відповідей дав зрозуміти, що діти із сімей, що потрапили в складні життєві обставини, не отримують належної психологічної допомоги. На це вказало 19 опитуваних, а ще 20 відмітили, що діти частково отримують психологічну підтримку, і лише 9 осіб зазначили, що дітям дійсно надається належна психологічна допомога.

Під час обробки результатів опитування було встановлено, що найчастіше психологічна допомога надається усій сім'ї, на що вказало 28 осіб (58%), ще 12 опитуваних (25%) відмітили, що допомогу отримують батьки, і лише 6 респондентів (13 %) зазначили, що психологічна допомога найчастіше надається лише дітям, і 2 опитаних (4%) – людям похилого віку. Отримані дані показано у вигляді діаграми (Рис. 3.2.).

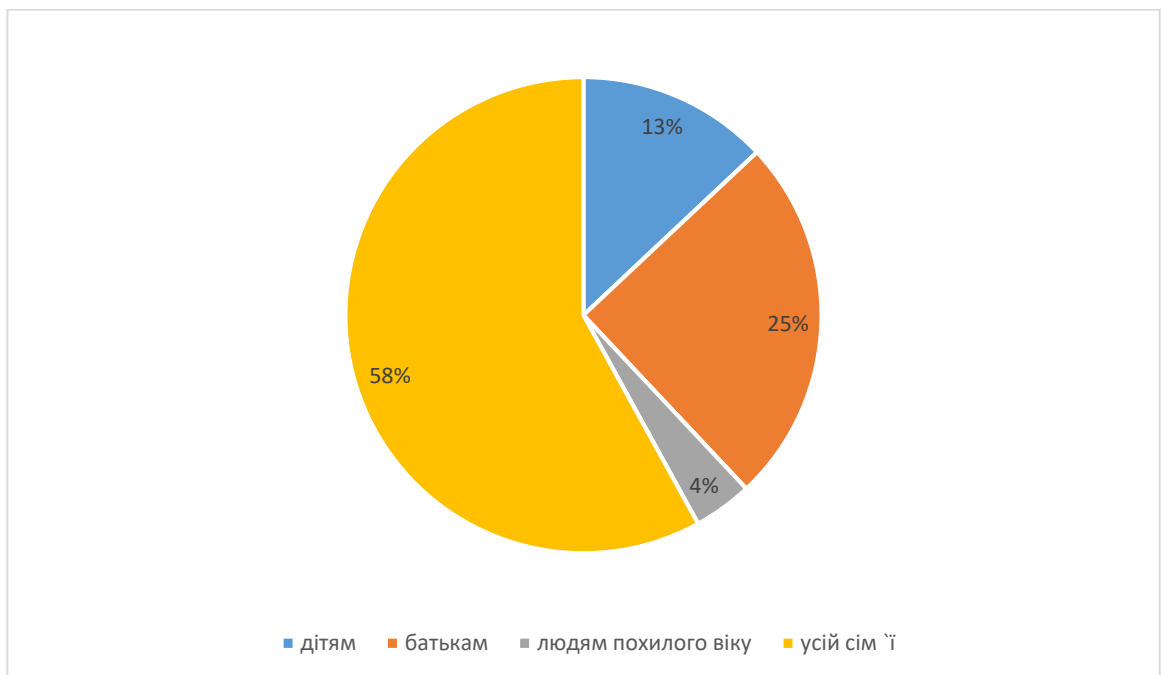

Рис. 3.2. Надання психологічної підтримки сім'ям з дітьми, які перебувають в складних життєвих обставинах

За допомогою запитання: «Які заходи із психологічної підтримки проводяться?» було встановлено, що найчастіше психологічна допомога надається під час виїзду мобільних бригад (58%) та надання індивідуальних

консультацій (54%), а також у вигляді психоедукації (19%). Слід зауважити, що ніхто із опитаних не вказав, що психологічна підтримка надається під час ведення психологічних груп. Це може свідчити про те, що даний вид психологічної допомоги не використовується в роботі із членами сімей, що потрапили в складні життєві обставини.

Шляхом опитування було з'ясовано, що на сьогоднішній день є досить значні проблеми із наданням психологічної підтримки сім'ям з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах. Так, 77% опитаних (37 осіб) зазначили, що наразі є нестача кадрів, що зумовлена відсутністю або частковою забезпеченістю у державних соціальних структурах кваліфікованими психологами, ще 71% (34 особи) вказали на відсутність програми соціально-психологічної підтримки сімей з дітьми в складних життєвих обставинах, а 60% (29 осіб) відзначили те, що самі члени родини, яка перебуває в складних життєвих обставинах не мають бажання і відмовляються приймати психологічну допомогу.

Крім того, за допомогою такого пункту як «Ваш варіант відповіді» встановлено, що окрім запропонованого переліку проблем надання психологом допомоги сім'ям вказаної категорії, ще є такі, як: «недоукомплектованість психологами в штатних розписах соціальних служб»; «погана взаємодія між суб'єктами надання соціально-психологічної підтримки»; «несвоєчасне повідомлення про окремі випадки (наприклад, насильство в сім'ї)», «відсутність чітко прописаної діяльності психолога у випадках виявлення дітей, які потрапили в СЖО», «низький рівень фінансово-матеріального забезпечення».

Опитування працівників сфери забезпечення соціального захисту населення показало, що на сьогоднішній день найбільш актуальними для родин, що потрапили в складні життєві обставини в умовах війни є соціальний супровід та надання психологічної підтримки.

На законодавчому рівні ще є значні прогалини в організації та наданні психологічної підтримки дітям із сімей, які потрапили в складні життєві

обставини. Оскільки відсутній контроль щодо кадрового забезпечення кваліфікованими вузькопрофільними психологами підструктурних організацій з питань надання соціальних послуг. Наприклад, психологами, які працюють з кривдниками, або ж в ситуації гострої травми із жертвами.

Крім того, відсутні чіткі програми роботи психолога із дітьми, які проживають в сім'ях, що потрапили в складні життєві обставини.

І як виявилось, через те, що на законодавчому рівні не прописано обов'язковість залучення дітей до отримання психологічної допомоги, більшість малолітніх дітей, через відмову їхніх батьків у отриманні даної соціальної послуги, не допускаються до роботи з психологом.

Висновки до другого розділу

1. Результати аналізу роботи служб у справах дітей в межах Житомирської області в напрямі роботи із дітьми, які потрапили в складні життєві обставини показали, що і в період війни найчастіше дітей ставлять на відповідний облік у зв'язку із тим, що батьки ухиляються від виконання своїх обов'язків, а також на підставі того, що дитина зазнала жорстокого поводження, зокрема, домашнього насильства.

2. У зв'язку із збройним конфліктом на території нашої держави, збільшилась кількість дітей, із числа внутрішньо переміщених осіб, які потрапили в складні життєві обставини. І тому, на сьогоднішній день державою активно проводиться робота щодо забезпечення вищевказаних категорій сімей належною соціально-психологічною підтримкою.

3. У період війни спостерігається збільшення випадків виявлення дітей, які потрапили в ситуацію насильства, що у свою чергу вимагає збільшення ресурсних можливостей, за допомогою яких буде надаватися професійний соціально-психологічний супровід усіх учасників ситуації.

4. Аналізуючи статистичні показники, ми спостерігаємо тенденцію збільшення з кожним роком дітей, які зазнають психологічного насильства.

Це напряму залежить від теперішньої ситуації в країні. Адже війна – це подія, яка зачепила кожну дитину України. І цілком закономірно, що вона негативно відбилася на психіці кожного українця та українки.

5. Опитування працівників сфери забезпечення соціального захисту населення показало, що на сьогоднішній день найбільш актуальними для родин, що потрапили в складні життєві обставини в умовах війни є соціальний супровід та надання психологічної підтримки.

6. На законодавчому рівні ще є значні прогалини в організації та наданні психологічної підтримки дітям із сімей, які потрапили в складні життєві обставини. Оскільки відсутній контроль щодо кадрового забезпечення кваліфікованими вузькопрофільними психологами підструктурних організацій з питань надання соціальних послуг. Наприклад, психологами, які працюють з кривдниками, або ж в ситуації гострої травми із жертвами.

Відсутні чіткі програми роботи психолога із дітьми, які проживають в сім'ях, що потрапили в складні життєві обставини. А члени родин, які потрапили в складні життєві обставини, самі дуже часто відмовляються від допомоги психолога.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА СІМЕЙ З ДІТЬМИ, ЩО ОПИНИЛИСЯ СЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

3.1. Аналіз існуючих програм соціально-психологічної підтримки дітей, які потрапили в складні життєві обставини

В процесі підготовки до розробки програми соціально-психологічного супроводу дітей із сімей, які потрапили в складні життєві обставини актуальним питанням стало вивчення існуючого досвіду роботи психологів із такими дітьми та аналіз сучасних програм підтримки та роботи з ними.

Таким чином, було встановлено, що на даному етапі розвитку соціальної політики в Україні, щодо захисту дітей, що знаходяться в складних життєвих обставин програми підтримки таких дітей діють в рамках функціонування центрів соціально-психологічної реабілітації, куди діти поміщаються після вилучення із сім'ї.

В таких закладах допомога спрямована на реабілітацію, соціалізацію та психічне відновлення лише дітей. З батьками за їхнім місцем проживання паралельно має проводитися робота фахівцями центрів надання соціальних послуг щодо усунення причин відібрання дітей, покращення умов проживання сім'ї, усунення причин соціального характеру (алкоголізм, наркоманія, бродяжництво тощо), підвищення батьківського потенціалу.

Під час вивчення досвіду роботи центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, які перебувають в складних життєвих обставинах визначено основні програми за якими найчастіше працюють працівники даних закладів з вихованцями, а саме:

- ✓ корекційна програма «Тривожні діти 5-10 років» (О.Гелюх, Н.Смілянська);
- ✓ корекційно-розвивальна програма «Щаслива дитина» - збереження та зміцнення психологічного здоров'я;

- ✓ програма О.Качуровської «Стань капітаном свого життя» (психокорекційна робота з підлітками);
- ✓ робота з «проблемними підлітками «Формування загальнолюдських духовно-моральних цінностей» Н.Ісаєнко;
- ✓ корекційна програма для підлітків «Розвиток комунікативної компетентності»;
- ✓ корекційно-розвивальна програма «Чарівний світ емоцій»;
- ✓ «Профілактика девіантної поведінки підлітків» Г.Пилипчук;
- ✓ корекційна програма для підлітків «Розвиток комунікативної компетентності»;

Слід зауважити, що при виборі працівниками центрів програм, за якими безпосередньо проводиться робота з дітьми, враховуються особливості рівня розвитку вихованців, рівень їхнього психологічного стану та життєвої ситуація, яка призвела до виникнення складнощів в сім'ї, наприклад: діти, які виховувались в сім'ї алко- чи наркозалежних батьків, діти, які зазнали жорстокого поводження чи стали жертвами домашнього насильства тощо.

Загалом, соціально-психологічна реабілітація вимагає застосування цілого комплексу методик корекції особистості дитини, які спрямовані на усунення найголовніших подразників: агресії, тривожності, страху, девіацій тощо.

Крім того, паралельно використовуються фахівцями центрів методики на розвиток особистості загалом та окремих особистісних якостей. Так, використовуються різноманітні методики розвитку пам'яті, мислення, уваги, уяви, емоційного інтелекту, орієнтації у просторі тощо. Для цього використовують такі програми:

- розвиток пізнавальних процесів за програмою Л.Видригана «Удосконалення розумових операцій»;
- розвиток пізнавальних процесів дітей молодшого та середнього шкільного віку Ю.Несух;
- програма розвитку «Інтелект дітей 6-7 років»;

- корекційно-розвивальні заняття розвитку пізнавальної сфери у дітей дошкільного віку за програмою В.Л.Шарохіної тощо.

Як висновок, слід зазначити, що під час перебування вихованців в центрах соціально-психологічної реабілітації працівниками даних закладів використовується різноманітна кількість програм та методик роботи з дітьми різних вікових категорій, спрямованих на всебічний розвиток особистості дитини, її соціального становлення, покращення різних пізнавально-мотиваційної сфери, та урівноваження психологічного стану.

Таким чином, робота з дітьми у таких закладах спрямована на подолання наслідків негативного впливу складних життєвих обставин на особистість дитини, а не на причини потрапляння в складні обставини.

3.2. Програма соціально-психологічного супроводу дітей із сімей, які перебувають в складних життєвих обставинах

Враховуючи те, що під час опитування працівників служб у справах дітей та центрів надання соціальних послуг, що безпосередньо працюють із дітьми з сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, було встановлено, що наразі не існує чітко прописаної програми психологічного супроводу дітей із таких сімей та у зв'язку з тим, що в ході аналізу роботи служб у справах дітей щодо постановки на облік дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, було встановлено, що на сьогоднішній час є три основні причини потрапляння дітей в складні життєві обставини, а саме: 1) ухиляння батьків від виконання ними своїх обов'язків; 2) обставини стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів, 3) в наслідок жорстокого поводження, зокрема, домашнього насильства, було вирішено, що актуально на даний час розробити універсальну програму соціально-психологічного супроводу таких дітей. Проте, оскільки діти є невід'ємною частиною сім'ї, вони живуть в сім'ї,

взаємодіють із батьками, безпосередньо впливаючи один на одного, тому вона розрахована не лише на дітей.

Програма передбачає надання соціально-психологічної підтримки як для всієї сім'ї комплексно, так і окремо для дітей.

На кого спрямована програма: діти та батьки із сімей, що потрапили в складні життєві обставини.

Форми роботи: індивідуальна та групова.

Зустрічі психолога із сім'ями проводяться безпосередньо за місцем їх проживання та на базі вільного адміністративного приміщення територіальної громади, з періодичністю: раз на тиждень. Програма розрахована до 3-х місяців.

Обов'язковою умовою є паралельне залучення до роботи фахівців соціальних служб, діючих на даній території, з метою реалізації комплексності соціально-психологічного супроводу.

Так, фахівці із соціальної роботи можуть паралельно надавати учасникам програми відповідні консультації, допомагати в організації зустрічей та приймати в них активну участь.

Мета: за рахунок соціально-психологічної підтримки мінімізувати вплив негативних наслідків потрапляння в ситуацію складних життєвих обставин.

Програма складається із етапів соціально-психологічного супроводу, частина з яких є універсальними, а інша частина пристосована до роботи з однією із трьох типів сімей СЖО.

Очікувані результати:

I. Етап. Знайомство із учасниками.

Складається з декількох кроків.

1. Попередньо психолог ознайомлюється із документами та справами дітей та їх сімей, які перебувають на обліку у соціальних службах громади, які він отримує від працівників цих організацій. В документах міститься основна інформація про дітей та інших членів сім'ї (вік, стать, здоров'я, інформація

від суб'єктів міждисциплінарної команди, характеристики із закладів навчання тощо), яка дає можливість створити уявлення про спосіб життя та реальну ситуацію сім'ї.

Психолог детально вивчає причини потрапляння в складні життєві обставини, соціальні контакти сім'ї, взаємовідносини в родині, традиції та звички її членів.

2. Наступним кроком в даному етапі є безпосереднє знайомство із сім'єю.

Психолог разом із працівником соціальної служби відвідує місце проживання сім'ї, знайомиться з кожним її членом, намагається встановити довірливі відносини. Паралельно вивчає житлово-побутові умови проживання сім'ї, визначає актуальні проблеми.

II. Етап. Діагностика та формування у членів сім'ї позитивної мотивації до співпраці з психологом.

Первинна діагностика має проходити у звичних для членів сім'ї умовах. Тому краще це робити під час повторних візитів додому.

Основне завдання даного етапу – зібрати якнайбільше інформації про психологічний мікроклімат в сім'ї, про особливості взаємовідносин, комунікації тощо. Це можливо шляхом проведення відповідних методик з кожним членом сім'ї.

На даному етапі слід вивчити потенціал кожного її члена. Аби в подальшій роботі використати це як основний фундамент формування стратегії подолання психологічних прблем кожного та складних життєвих обставин в цілому

Паралельно психолог працює над тим, щоб викликати довіру до себе, позитивно налаштувати членів сім'ї співпрацю та на продуктивну подальшу діяльність.

Методики підбираються психологом індивідуально до випадку, залежно від обставин. Розмежовуються для батьків та дітей, враховуючи вікові особливості останніх.

Приблизний перелік методик, які можна використовувати під час етапу діагностики сімей СЖО:

1. Тест «Оцінка міжособистісних відносин» за методикою Т.Лірі.
2. Методика Рене Жилля.
3. Тест Рейдаса «Впевненість у собі».
4. Тест «Сімейна соціограма».
5. Колірний тест відносин А. М. Еткинда.
6. Методика дослідження міжособистісних стосунків у сім'ї - FRI (Howells J., Lickowish J., 1967).
7. Ситуаційний тест Р. Бейлса.
8. Тест міжособистісних відносин Лірі.
9. Методика «Незакінчені речення».
10. Проективні методики «Малюнок сім'ї», «Сім'я тварин», «Дім, дерево, людина», «Неіснуюча тварина».
11. Методика виявлення акцентуації характеру Леонгарда.
12. Тест-опитувальник самовідношення В.В. Століна.
13. Тест Люшера.
14. Діагностика вад особистісного розвитку.
15. Тест самооцінки Спілберга-Ханіна.
16. Тест на акцентуацію характеру.

Крім того, психолог може використовувати власно створені опитувальники чи анкети, які допоможуть, наприклад, уточнити певні виявлені моменти.

III. Етап. Розробка заходів.

На даному етапі психолог визначає форми і методи роботи з сім'єю, які підбираються в залежності від виявлених проблем.

IV. Етап. Проведення заходів.

Пропонується даний етап реалізувати шляхом проведення тренінгових занять. Адже це найефективніший метод групової корекції сімейних відносин.

Оскільки нами виділялося три типи сімей, які найчастіше потрапляють в складні життєві обставини, тому було розроблено три цикли тренінгових занять відповідно до визначених нами основних причин потрапляння сімей в складні життєві обставини, а саме:

1. Для сімей, де батьки ухиляються від виконання своїх обов'язків.

Мета: прищеплення почуття безумовної любові один до одного, загострення уваги щодо відповідальності батьків за життя та здоров'я дітей, налагодження співробітництва і партнерства між батьками і дітьми, шляхом корекції наявних комунікативних умінь та формування нових зразків поведінки, покращення життєдіяльності сім'ї у цілому.

Тренінг, який передбачає проведення занять окремо для батьків, окремо для дітей, а також спільні заняття міститься в додатку Б.

2. Для сімей із числа внутрішньо переміщених осіб.

Мета: сприяти адаптації дитини та її сім'ї до нових умов проживання, шляхом вивчення ефективних способів спілкування та розпізнавання емоцій, шляхом розвитку комунікативних здібностей.

3. Для сімей, в яких є домашнє насильство або жорстоке поводження.

Тренінгові заняття з даною категорією сімей пропонують проводити наступним чином:

- з батьками-жертвами домашнього;
- дітьми-жертвами;
- батьками-кривдниками;
- спільні заняття усіх членів сім'ї.

Дані заняття можуть проходити як паралельно так і послідовно.

Паралельно за потреби психолог може надавати індивідуальні чи групові консультації як дітям, так і батькам.

V. Етап. Аналіз проведеної роботи.

На даному етапі спеціаліст робить аналіз проведеної роботи опираючись на власні спостереження або ж на основі результатів повторно проведених методик.

Крім того, психолог визначає потребу у подальшій роботі із учасниками програми. Якщо рівень потрібних компетенцій не сформовано можна додатково провести заняття у формі відеолекторій, гри, групових дискусій тощо.

VI. Etan. Заключний.

Психолог підводить підсумки. Визначає: що вдалося, а що ні. В обов'язковому порядку надає рекомендації, вказуючи учасникам на основні ресурси, на які вони можуть в майбутньому опиратися аби не було рецидивів потрапляння в складні життєві обставини, підкреслює нещодавно набуті навички, знання та уміння, щодо організації взаємодії в сім'ї, розвитку батьківського потенціалу, налагодження довірливих відносин, спрямовує на позитив тощо.

Основною умовою позитивного результату виконання даної програми є усвідомлене прийняття в ній участі батьками та дітьми. Лише їхнє вмотивоване бажання допомогти самим собі і своїм найближчим членам сім'ї покращити умови проживання у всіх аспектах та напрямках, може стати рушійною силою для реальних позитивних змін у їхньому житті.

Висновки до третього розділу

1. На даному етапі розвитку соціальної політики в Україні, щодо захисту дітей, що знаходяться в складних життєвих обставин програми підтримки таких дітей діють в рамках функціонування центрів соціально-психологічної реабілітації, куди діти поміщаються після вилучення із сім'ї.

2. В таких закладах допомога спрямована на реабілітацію, соціалізацію та психічне відновлення лише дітей. З батьками за їхнім місцем проживання паралельно має проводитися робота фахівцями центрів надання соціальних послуг щодо усунення причин відібрання дітей, покращення умов проживання сім'ї, усунення причин соціального характеру (алкоголізм, наркоманія, бродяжництво тощо), підвищення батьківського потенціалу.

3. Під час перебування вихованців в центрах соціально-психологічної реабілітації працівниками даних закладів використовується різноманітна кількість програм та методик роботи з дітьми різних вікових категорій, спрямованих на всебічний розвиток особистості дитини, її соціального становлення, покращення різних пізнавально-мотиваційної сфери, та урівноваження психологічного стану. Таким чином, робота з дітьми у таких закладах спрямована на подолання наслідків негативного впливу складних життєвих обставин на особистість дитини, а не на причини потрапляння в складні обставини.

4. Програма соціально-психологічної підтримки дітей, які живуть в сім'ях, що потрапили в складні життєві обставини базується на комплексному підході вирішення проблем даних сімей, паралельній підтримці та виведення із складних життєвих обставин, шляхом надання соціально-психологічної допомоги як дітям, так і батькам, а також іншим членам родини, які проживають разом. Такий спосіб може бути досить результативним, оскільки передбачає внутрісімейне занурення спеціалістів, тобто роботу з проблемами всередині сім'ї, наприклад, налагодження комунікацій, взаємодопомоги та взаємопідтримки тощо, а не тільки із зовнішніми негативними чинниками.

ВИСНОВКИ

1. Складні життєві обставини – це обставини, в які потрапляє сім'я через певні причини: бідність, алко- наркозалежність батьків, їх низький батьківський потенціал, неналежні умови проживання, втрата житла, чи домашнє насильство, що негативно відбиваються на загальному розвитку дитини, яка проживає в такій сім'ї, її вихованні та житті загалом.

Ці діти потребують комплексної допомоги, яка можлива за умови злагодженої роботи фахівців різних суб'єктів соціальної сфери. Шляхом створення міждисциплінарної команди та організації її ефективної діяльності можливо усунути причини і наслідки негативних проявів складних життєвих обставин. І сьогодні на державному рівні іде боротьба за те, щоб таку допомогу надавати дитині в межах сім'ї, не вилучаючи її і не влаштовуючи до дитячих соціально-психологічних реабілітаційних центрів.

2. Серед основних суб'єктів, які надають підтримку сім'ям, які опинилися в складних життєвих обставинах є психолог.

Основною метою психолога, який працює із такими сім'ями є надання кваліфікованої підтримуючої допомоги сім'ї загалом та окремому її члену, з метою подолання наслідків або причинності виникнення тих же складних обставин. Саме під час роботи з такою категорією сімей дуже важливо психологу віднайти в сім'ї ресурсні можливості на подолання складних життєвих обставин, або виходу з них, би покращити умови життя дитини.

3. Актуальними на сьогоднішній день завданнями для психологів у їх роботі із дітьми, які потрапили в складні життєві обставини є: детальне та поглиблене вивчення сім'ї та причин, що призвели до виникнення проблем шляхом збору інформації через опитування та проведення діагностики; гармонізація взаємовідносин, налагодження сімейної взаємодії і спілкування в сім'ї; підбір (розробка) і впровадження ефективних форм та методів соціально-психологічної роботи з конкретною проблемою сім'ї.

4. Аналіз роботи служб у справах дітей Житомирської області показав, що на сьогоднішній день найчастіше діти потрапляють у складні життєві

обставини через те, що їхні батьки ухиляються від належного виконання своїх обов'язків, через збройний конфлікт, війну, а також через те, що діти стають жертвами жорстокого поводження та різних видів насильства. Крім того, отримані показники дали зрозуміти, що з кожним наступним роком зростає з геометричною прогресією кількість дітей, які зазнають психологічного насилля, а також потерпають від негативних наслідків війни.

5. Результати опитування працівників сфери забезпечення соціального захисту населення показало, що на сьогоднішній день найбільш актуальними для родин, що потрапили в складні життєві обставини в умовах війни є соціальний супровід та надання психологічної підтримки. На законодавчому рівні ще є значні прогалини в організації та наданні психологічної підтримки дітям із сімей, які потрапили в складні життєві обставини. Оскільки відсутній контроль щодо кадрового забезпечення кваліфікованими вузькопрофільними психологами підструктурних організацій з питань надання соціальних послуг. Наприклад, психологами, які працюють з кривдниками, або ж в ситуації гострої травми із жертвами. Відсутні чіткі програми роботи психолога із дітьми, які проживають в сім'ях, що потрапили в складні життєві обставини. А члени родин, які потрапили в складні життєві обставини, самі дуже часто відмовляються від допомоги психолога.

б. на даному етапі розвитку соціальної політики в Україні, щодо захисту дітей, що знаходяться в складних життєвих обставин програми підтримки таких дітей діють в рамках функціонування центрів соціально-психологічної реабілітації, куди діти поміщаються після вилучення із сім'ї. В таких закладах допомога спрямована на реабілітацію, соціалізацію та психічне відновлення лише дітей. З батьками за їхнім місцем проживання паралельно має проводитися робота фахівцями центрів надання соціальних послуг щодо усунення причин відібрання дітей, покращення умов проживання сім'ї, усунення причин соціального характеру (алкоголізм, наркоманія, бродяжництво тощо), підвищення батьківського потенціалу.

7. Під час перебування вихованців в центрах соціально-психологічної реабілітації працівниками даних закладів використовується різноманітна кількість програм та методик роботи з дітьми різних вікових категорій, спрямованих на всебічний розвиток особистості дитини, її соціального становлення, покращення різних пізнавально-мотиваційної сфери, та урівноваження психологічного стану. Таким чином, робота з дітьми у таких закладах спрямована на подолання наслідків негативного впливу складних життєвих обставин на особистість дитини, а не на причини потрапляння в складні обставини.

8. Програма соціально-психологічної підтримки дітей, які живуть в сім'ях, що потрапили в складні життєві обставини базується на комплексному підході вирішення проблем даних сімей, паралельній підтримці та виведення із складних життєвих обставин, шляхом надання соціально-психологічної допомоги як дітям, так і батькам, а також іншим членам родини, які проживають разом. Такий спосіб може бути досить результативним, оскільки передбачає внутрісімейне занурення спеціалістів, тобто роботу з проблемами всередині сім'ї, наприклад, налагодження комунікацій, взаємодопомоги та взаємопідтримки тощо, а не тільки із зовнішніми негативними чинниками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антонов А.І. Мікросоціологія сім'ї / Антонов А.І. – М. : Nota Bene, 1998. – 360 с.
2. Буянов М.І. Дитина з неблагополучної сім'ї / Буянов М.І. – М. : Просвіта, 1988. – 279 с.
3. Досвід надання допомоги дітям і сім'ям – жертвам військового конфлікту : практ. посіб. / І. О. Корнієнко, І. М. Лісовецька, Ю. А. Луценко, Д. Д. Романовська. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 152 с.
4. Захист прав дітей в Україні з урахуванням міжнародних договорів з питань сімейного права. – Режим доступу: http://minjust.gov.ua/m/str_19188
5. Зверєва І.Д. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери/ за заг. редакцією проф. І.Д.Зверєвої. – Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. – 536 с.
6. Зверєва І.Д., Безпалько О.В., Харченко С.Я. Соціальна робота в Україні / Зверєва І.Д., Безпалько О.В., Харченко С.Я. – К. : Наука, 2003. – 233 с.
7. Козлов В.В. Робота з кризовою особистістю / Козлов В.В. – М. : Просвіта, 2003. – 302 с.
8. Кравець В.П. Психологія сімейного життя / Кравець В.П. – Тернопіль. : Освіта, 1995. – 164 с.
9. Магомед-Емінов М. Ш. Екстремальна психологія / М. Ш. Магомед-Емінов. – М. : Психоаналітична асоціація, 2006. – 576 с.
10. Максимова Н. Ю Сімейне консультування : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова. – К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. – 304 с.
11. Матеріали сайту Психологічного центру «Адалін» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://adalin.mospsy.ru/r_03_00/r_03_03b.shtml
12. Мельник Л. Подолання агресивної поведінки: тренінгова програма для дітей (проект) / Мельник Л., Сергеева К., Журавель Т. – К., 2018. – 172 с.
13. Методика роботи працівників пробації з неповнолітніми : Навч. посіб. / Григоренко, О. А. Дука ; за заг. ред. Г. Стідз, А. Григоренко, Т. Журавель. – К., 2016. – 297 с.

14. Мушинський В.О. Сім'я у складних життєвих обставинах як фактор дезгармонійного розвитку дитини / Мушинський В.О. – К. : Просвіта, 2005. С. 2-4.
15. Прохоров О. О. Психологія неврівноважених станів. / О. О. Прохоров. – М. : Інститут психології РАН , 2008. – 152 с.
16. Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах: постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 585.
17. Постанова Кабінету Міністрів України Про організацію надання соціальних послуг : прийнята 01 червня 2020 року № 587.
18. Закон України Про соціальні послуги: прийнятий 17 січня 2019, № 2671-VIII.
19. Психологія сім'ї : навч. посіб. / В. М. Поліщук, Н. М. Ульяна, С. А. Поліщук та ін. ; за заг. ред. В. М. Поліщука. – 2-ге вид., доповн. – Суми : Університет. кн., 2009. – 282 с.
20. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття. К.: Либідь, 2003. – 209 с.
21. Соціально-педагогічна діагностика дітей та родин, які опинились в складних життєвих обставинах : метод. рек. / автори-упор. В. Г. Панок, З. О. Гаркавенко, О. Г. Карагодіна, А. С. Шапошнікова. – [2-е вид., стереотип.]. – К. : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 76 с.
22. Соціальна робота в Україні : [Навчальний посібник] / [І. Д. Зверєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.] ; за заг. ред. І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.
23. Створимо безпечне середовище для навчання та адаптації дітей-біженців : навч. мет. пос-к. / упорядн. [О. А. Возіянова, Григоренко О.П., Гуцаленко Т.В. та інші] – К. – ВГО «Розрада», 2012 – 130 с.
24. Тарабрина Н. В. Практикум з психології посттравматичного стресу / Н. В. Тарабрина. – СПб. : Пітер, 2009. – 272 с.

25. Федоренко Р. П. Психологічний практикум з консультування: зміст, прийоми, технології : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Р. П. Федоренко, К. І. Шкарлатюк. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2012. – 200 с.
26. Федоренко Р.П. Психологія сім'ї (навч. посібник). – Луцьк : Вежа-Друк, 2015.- 364 с.
27. Фрімен Д.Е. Техніки сімейної психотерапії / Фрімен Д.Е. – М. : Пітер, 2001. – 384 с.
28. Целуйко В.М. Психологія неблагополучної сім'ї / Целуйко В.М. – М. : Владос, 2003. – 272 с.
29. Шапар В.Б. Практична психологія: психодіагностика відносин між батьками і дітьми / Шапар В.Б. – М. : Фенікс, 2006. – 428 с.
30. Шляхи подолання дитячої психотравми в діяльності працівників психологічної служби : [метод. рек.] / Музиченко І. В., Ткачук І. І. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – 88 с.
31. Щербатих Ю. В. Психологія стресу і методи корекції / Ю. В. Щербатих. – СПб. : Пітер, 2006. – 256 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник

Мета: визначити основні проблеми надання психологічної підтримки сім'ям з дітьми, які потрапили в складні життєві обставини.

Цільова група: працівники служб у справах дітей та центрів надання соціальних послуг Житомирської області

1. Стать: чоловік , жінка
2. Вік _____
3. Стаж роботи у соціальній сфері _____
4. Чи працюєте Ви безпосередньо із категорією сімей, які потрапили в складні життєві обставини?
Так Ні
5. На Вашу думку, які види підтримки є найбільш актуальними для родин, що потрапили в складні життєві обставини в умовах війни? (оберіть один варіант)
  - 1) надання фінансово-гуманітарної допомоги;
  - 2) соціальний супровід;
  - 3) надання психологічної підтримки;
  - 4) юридична консультація.
6. Чи потребують діти із сімей СЖО психологічної підтримки? (оберіть один варіант)
  - 1) так, всі в обов'язковому порядку;
  - 2) так, але не всі, залежно від підстав, через які сім'я опинилася в складних життєвих обставинах;
  - 3) дітям із сімей СЖО не потрібна психологічна підтримка.
7. Чи отримують сім'ї СЖО належну психологічну підтримку?
  - 1) так;
  - 2) частково;
  - 3) ні.

8. Кому найчастіше надається психологічна підтримка? (оберіть один варіант)
- 1) дітям;
  - 2) батькам;
  - 3) людям похилого віку;
  - 4) усій сім'ї комплексно.
9. Які заходи із психологічної підтримки проводяться?
(варіантів можна вибирати декілька)
- 1) індивідуальні консультації на базі служб та центрів;
  - 2) ведення психологічних груп;
  - 3) психологічна допомога виїзних мобільних бригад;
  - 4) психоедукація (пояснення та донесення до людей необхідної інформації про психічне здоров'я).
10. Якщо є проблеми із наданням психологічної підтримки, то яка їх основна причина (можна обрати декілька варіантів)?
- 1) нестача кадрів (відсутність або часткова забезпеченість у державних соціальних структурах кваліфікованими психологами);
  - 2) відсутність програми соціально-психологічної підтримки сімей з дітьми в СЖО;
  - 3) небажання членів родини СЖО приймати психологічну допомогу;
  - 4) Ваш варіант відповіді _____
-

Дякую за участь!

Цикл тренінгових занять для сімей з дітьми, батьки яких ухиляються від виконання батьківських обов'язків

Мета: виявлення комунікативних проблем у батьків і дітей; надання допомоги у вирішенні цих проблем шляхом корекції наявних у батьків і дітей комунікативних умінь та навичок поведінки та формування нових.

Тривалість занять:

- для батьків – 1,5-2 год.;
- для дітей – 30-40 хв.;
- спільні заняття – 1,5-2 год.

Вік учасників: батьків – 32-40 років; дітей – 10-12 років

Методи роботи: малюнкові методики, анкетування, бесіди, інформаційні повідомлення, рольові ігри, вправи, моделювання ситуацій і їх обговорення.

Очікуваний результат: покращення взаємовідносин в сім'ї шляхом налагодження співробітництва між батьками та дітьми, за рахунок корекції наявних комунікативних умінь та формування нових зразків поведінки; покращення життєдіяльності сім'ї у цілому.

I. Діагностична частина.

Мета: виявлення комунікативних проблем у процесі співробітництва батьків та дітей

Завдання: особливостей взаємовідносин у сім'ї та діагностика наявних комунікативних навичок.

Проективна методика «Малюнок сім'ї», методика «Незакінчені речення», анкета для батьків.

II. Основна частина (до 12 занять, наводжу 6 із них)

ЗАНЯТТЯ №1 «Знайомство»

(спільне; тривалість – 1,5 год)

Мета: знайомство учасників програми між собою, інформування щодо актуальності налагодження співробітництва і партнерства у сім'ї.

Вступне слово ведучого щодо необхідності налагодження співробітництва та партнерства у сім'ї.

Знайомство учасників з метою та завданнями програми. Обговорення умов та режиму роботи.

Вправа 1. «Знайомство»

Мета: зближення учасників групи.

Хід проведення: батьки і діти сидають у коло, по черзі представляють один одного зі словами «Це мій тато(мама, син, донька). Звати (імя). Я його (її) люблю за...».

Вправа 2. «Гра без обмежень»

Мета: створення атмосфери прийняття й розуміння, розвиток навичок спілкування, активного слухання, емпатії, вміння правильно ставитись один до одного.

Хід проведення: батько і дитина сідають поруч, розмовляють, постійно повторюючи запропоновану фразу. Наприклад, «Мені подобається, що ти...» і додають до неї своє твердження. Так виникає позитивний діалог.

Вправа 3. «Незакінчені речення»

Мета: розвиток самосвідомості, самопізнання учасників.

Хід проведення: листки з незакінченими реченнями складають у макети рибок. Корзина, у якій знаходяться рибки, ставиться в центрі кола. Кожен учасник по черзі «ловить рибу» і зачитує речення, завершуючи його своїми словами. Після кожної відповіді відбувається обговорення, тривалість якого визначає ведучий.

Незакінчені речення:

- Мій найбільший страх – це...
- Коли інші принижують мене, я...
- Я не довіряю людям людям, які...
- Для мене сім'я – це..

- Я гніваюсь, коли хтось...
- Я насправді дуже люблю в собі...
- Я сумую, коли...
- Мені подобається, коли мій тато(мама, дитина) робить...
- Я хотів(ла) би, щоб мій тато(мама, дитина) знав(ла)...
- Коли інші люди ведуть себе по відношенню до мене, як мій тато(мама), то я...
- У моєму характері мені найбільше подобається...
- Моє найнеприємніше переживання...
- Мені не вдалося...
- Я таємно...
- Танцюючи...
- Найкраще, що могло статися в моїй сім'ї...
- Найкраще, що могло статися зі мною...
- Найважче всього мені...
- Коли я наполягаю на своєму мій тато(мама, дитина)...
- Найбільше від інших людей мені потрібно...

Вправа 4. «Наша нитка».

Мета: налаштуватися на роботу, створення позитивного настрою та об'єднання груп.

Хід проведення: учасники стають у коло. Ведучий, тримаючи в руках клубок, вітається з усіма і передає клубок сусіду. Той учасник, до якого потрапив клубок, вітається з усіма і передає його наступному учаснику, залишаючи ниточку в себе. І так по колу. Коли клубок повертається до ведучого, всі виявляються «зв'язаними» однією ниткою. «Легенько натягніть ниточку і відчуйте, що ми – єдине ціле в цьому світі...» - говорить ведучий.

Домашнє завдання. «Вірш про себе».

Написати «вірш про себе», продовжуючи перші фрази рядків вірша:

Я ніби пташка, тому що...

Я перетворююсь на тигра, коли...

Я можу бути вітерцем, тому що...

Я ніби мурашка, коли...

Я – пісенька...

Я – цікава книжка...

Я – ніби буква «О»...

Я – світлячок...

Я відчув(ла), що я смачний сніданок...

Невже це справді Я?!

Це завдання можна виконувати в своєму щоденнику.

ЗАНЯТТЯ №2. «Мій світ»

(для дітей; тривалість 40 хв.)

Мета: допомогти дітям справитися з переживаннями, які перешкоджають їх нормальному емоційному самопочуттю і спілкуванню з батьками; дати можливість відчути себе самостійним й упевненим, засвоїти нові норми поведінки.

Вправа 1. «Розслаблення».

Діти лягають або сідають у звичній для себе позі, ведучий говорить: «Влаштуємося зручніше, розслабтеся, закрийте очі і послухайте, що відбувається навколо й у середині вас. Вимовте своє ім'я спочатку так, як вас кличуть зараз, а потім так як вас будуть кликати, коли ви виростите. Відчуйте, які у вас красиві імена, вони тільки ваші».

По закінченню вправи діти стають у коло, тримаючися за руки, кожен говорить сусіду «допобачення», назвавши його «дорослим» ім'ям.

Вправа 2. «Намалюй свій страх».

Мета: зняття страхів; усвідомлення своїх страхів.

Діти сідають і малюють. Звучить тиха музика. Потім психолог просить дітей за бажанням розповісти, що він зобразив. Пропонує залишити малюнки зі страхами в кабінеті психолога на ніч, а дитині подумати і наступного заняття розповісти: чи з'являвся страх знову, як можна з ним справитися.

Вправа 3. «Я тебе більше не боюся»

Мета: допомогти перебороти негативні переживання.

Після пропозицій дітей, що пролунали про те, як можна побороти свій страх, психолог просить намалювати картину на цю тему. Він роздає дітям малюнки з їхніми страхами та чисті листочки паперу, щоб у кожного був вибір, чи малювати на старому малюнку, чи знову зобразити страх і спосіб рятування від нього: зафарбувати, намалювати лицаря. А можна просто порвати малюнок і викинути його і у такій спосіб позбутися страху.

Гра «Компліменти».

Мета: допомогти дитині побачити свої позитивні сторони, дати відчутти, що його розуміють та цінують інші діти.

Стоячи в колі, усі беруться за руки. Дивлячись в очі сусіду, дитина говорить: «Мені подобається в тобі...». Приймаючий киває головою та відповідає: «Спасибі, мені дуже приємно». Вправа продовжується по колу. Після вправи бажано обговорити, що відчували учасники, що несподіваного вони дізналися про себе, чи сподобалося їм дарувати компліменти.

Гра «Передай по колу».

Мета: досягти взаєморозуміння, згуртованості.

Діти встають у коло, на ходу передають (пантомімою) гарячу картоплю, льодинку, метелика, квіточку, пушинку тощо.

ЗАНЯТТЯ № 3 «Мова прийняття» і «мова неприйняття»

(для батьків, тривалість – 1,5 год.)

Мета: знайомство з поняттям «прийняття» дитини, особливостями поведінки дитини, яку приймають і не приймають. Визначення «мови прийняття» і «мови неприйняття».

Обговорення домашнього завдання.

Бесіда «Мова прийняття і мова неприйняття»

Ведучи розповідає про зони прийняття, про відносно приймаючих батьків, про те, від яких ситуацій, рис батьків і особистих дитини залежить

зміна співвідношення зон прийняття і неприйняття. Спільно з батьками знаходяться ті фактори, від яких залежить прийняття, або навпаки неприйняття дитини. Ведучий обговорює з учасниками групи, що означає «мова прийняття» і «мова неприйняття», говорить про те, що означає: оцінка вчинку («Мені жаль, що ти не поділився з сестрою іграшками») і оцінка особистості («Ти дуже жадний хлопчик»); тимчасова мова («Сьогодні в тебе це завдання не вийшло») і постійна мова («У тебе ніколи нічого не виходить так, як потрібно»); невербальні прояви «мови прийняття/неприйняття» (посмішка, погляд, жести, інтонація, пози).

Спільно з групою ведучий створює список елементів «мови прийняття» та «мови неприйняття». Учасники групи ніби відповідають на запитання: «Як дитини знає, що ми приймаємо чи, навпаки, не приймаємо її?». Згодом ці елементи ведучий записує на ватман.

Отже,

«Мова прийняття»: Оцінка вчинку, а не особистості. Контакт очей. Похвала. Комплімент. Емоційне приєднання. Лагідні слова. Підтримка. Вираження зацікавленості. Порівняння із самим собою (дитини теперішньої і колишньої). Позитивний фізичний контакт. Посмішка. Доброзичлива інтонація.

«Мова не прийняття»: Негативна оцінка особистості. Відмова від пояснень. Порівняння в кращу сторону. Постійна відмова. Ігнорування. Команди. Накази. Підкреслення невдач. Погрози. Покарання. Негативна інтонація. Вказування на неспівпадання з батьківськими сподіваннями

Батьки складають відповіді на «мові прийняття» і «мові неприйняття» на можливі фрази їхніх дітей. Закінчується знаття передачею відчуттів по колу за допомогою тактильних відчуттів із закритими очима.

Домашнє завдання. Намалювати круглий стіл і попросити дитину розсадити за цим святковим столом тих, кого вона хотіла б бачити на сімейному святі, враховуючи її саму. Дитина сама має намалювати ту кількість стільців, яка їй необхідна, не потрібно їй підказувати і нав'язувати свої

рішення. Обговорити з дитиною слово «комплімент». Зробити один одному компліменти.

ЗАНЯТТЯ №4. «Тато (мама) і я- дружна сім'я!»

(спільне; тривалість-1,5 год.)

Мета: відпрацювання навичок конструктивної взаємодії батьків з дітьми; розуміння дорослими своїх дітей.

Вправа 1. «Подаруй усмішку».

Мета: створення атмосфери єдності, підвищення позитивного настрою, розвиток вміння виявляти свій емоційний стан.

Хід проведення: учасники – діти й дорослі – стають у коло й беруться за руки. Кожен по черзі дарує посмішку своєму сусіду зліва і справа. Важливо при цьому дивитися один одному в очі.

Запитання ведучого:

1. Що відчули?
2. Який зараз настрій, думки?

Вправа 2. «Сімейна скульптура».

Мета: визначення рівня емоційного стану членів сім'ї в своїй сімейній ролі, прояв фантазії та творчості.

Хід проведення: ведучи пропонує кожному члену сім'ї створити живу скульптуру з усіх наявних членів сім'ї, тобто розставити, розташувати їх так, як він вважає за потрібне. «Скульптор» ставить їх у певній позі і в певних місцях кімнати, використовуючи також меблі. Далі ведучий звертається до «скульптора» з питаннями, які допомагають з'ясувати зміст його «скульптури», наприклад, «Куди дивляться учасники, чи бачать вони один одного?». Після того члени сім'ї створюють скульптуру «Ідеальної сім'ї», що дає важливу інформацію про ступінь задоволеності кожного сімейними стосунками. Ведучий може втручатися в цей процес, коментуючи створені скульптури.

Згодом відбувається обговорення. Використовуються запитання:

- Чи здивувала вас ця скульптура?

- Як відчували себе на певному місці?
- Чи знали ви раніше, що скульптор сприймає вас саме так?
- Чи погоджуєтесь з тим, що ваша сім'я виглядає саме так, як зобразив скульптор?
- Які зміни в житті ви бажали б бачити?

Вправа 3. «Німе кіно».

Мета: розвиток вміння працювати в малих групах, вміння невербально спілкуватися; навчитися правильно організовувати свій відпочинок.

Хід проведення: учасники об'єднуються в малі групи і протягом п'яти хвилин мають придумати сюжет фільму мають придумати сюжет фільму «Вихідний день у сім'ї», про те, як живе сім'я протягом вихідного дня. Кожна група визначає для себе, яку частину дня представити. Згодом по черзі демонструє свій фільм без слів, за допомогою міміки, жестів. Після того як фільм показано, глядачам пропонується озвучити картину. Ведучий просить звернути увагу на такі моменти:

- Як проводять свій вихідний день члени сім'ї?
- Які стосунки, кого і з ким у сім'ї?
- Що робить життя цієї сім'ї цікавими та благополучними, а що не сприяє цьому?
- Які резерви та можливості, на вашу думку, характерні саме для цієї сім'ї?

Домашнє завдання.

Батьки повинні відповісти на запитання від себе і від імені дитини, також це мають зробити діти. Запитання:

1. Який твій улюблений колір? Чому? Який колір не подобається? Чому?
2. Назви улюблену казку і казку, яка тобі не подобається?
3. В іншій людині мені подобається така риса характеру, як..., а не подобається...
4. Якщо б у мене була можливість пере творитися на когось на один день, то я став(ла) би ...Чому?

5. В доброго чарівника я просив(ла) би про. А злого попросив(ла) би про...Чому?

Це завдання можна виконувати в щоденнику.

ЗАНЯТТЯ № 5 «Ми разом!»

(спільне, тривалість – 2 год)

Мета: сприяння усвідомленню батьками особистості дитини, її значимості.

Обговорення домашнього завдання.

Вправа 1. «Ми тебе любимо».

Мета: емоційна підтримка, встановлення довірливих стосунків.

Хід проведення: всі учасники стають в коло. Кожна дитина по черзі виходить в центр кола, її хором називають по імені три рази. Згодом хором промовляють фразу «Ми тебе любимо». Можна назвати дитину будь-яким іншим ласкавим словом «сонечко», «зайчик».

Вправа 2. «Перевірка батьків».

Мета: закріпити попередньо набуті знання, відчуття себе в ролі, розвиток розуміння дитини, її почуттів.

Ресурси: щоденник, ручка.

Хід проведення: ведучий пропонує по експериментувати з «мовою прийняття» і «мовою неприйняття». Для цього учасники групи малюють у своїх щоденниках табличку:

Фраза	Відповідь «мовою прийняття»	Відповідь «мовою неприйняття»
1.		
2.		
3.		

Згодом ведучий просить кожну дитину сказати будь-яку фразу, а члени групи і ведучий записують відповідну фразу з початку на «мові неприйняття»,

а потім на «мові прийняття». Після того як завдання виконано, кожна дитина знову говорить свою фразу, всі батьки відповідають, а пізніше батьки цієї дитини. Так відбувається обговорення, відчуття себе в ролі.

Вправа 3. «Почуй мене».

Мета: можливість висловити свою любов, підтримку, прийняття дитини, відчуття фізичних контактів.

Хід проведення: учасники сідають сім'ями на килим (спиною один до одного). Звучить спокійна музика, усі закривають очі, відчуваючи присутність один одного. Батьки – великі, надійні, теплі, сильні. Діти – маленькі, беззахисні, тривожні, ранимі. Потім батьки по черзі тихо говорять дітям: «Я тебе люблю!». Дитина відповідає: «Я тебе люблю!» - і так по черзі стільки, скільки забажають.

Вправа 4. «Їжачок».

Мета: емоційна підтримка, встановлення довірливих контактів між батьками та дітьми, прийняття один одного, фізичний контакт.

Хід проведення: члени сім'ї об'єднуються, один із них «згортається» у клубочок і зберігає це положення. Завдання інших – розвернути його, найти підхід, створити умови, при яких «їжачок» захоче сам розкрутитися, встановити взаєморозуміння. Забороняються силові заходи, лоскотання, вмовляння. Згодом учасники обмінюються ролями.

Вправа завершується обговоренням: Які у вас відчуття? Яка роль сподобалась більше і чому? Де можна використовувати такі засоби?

Домашнє завдання.

Батькам пропонується відповісти на запитання:

1. Що би я зробив(ла), якщо мені було б 10 років?
2. Що би я зробив(ла), якщо був(ла) би дещо дивакуватою?

Ведучи радить батькам що, коли вони будуть давати відповідь на запитання, щоб постаралися не обмежувати себе, і нехай відповіді будуть несподіваними і вільними від стереотипів. Ці поступки та ідеї не повинні шкодити іншим, вони покликані принести відчуття свободи, щастя.

Поради ведучого батькам

Психологами доведено, що потреба в любові є однією із фундаментальних. Її задоволення – необхідна умова нормального розвитку дитини.

Ми можемо бути впевненими, що дитина правильно вихована, якщо її виховання ґрунтується на безумовній любові: «Я люблю своїх дітей незалежно не від чого, навіть від її поганого настрою і поведінки». Це фундамент, на якому будуються сімейна взаємодія. При цьому батьки постійно повинні нагадувати собі:

- це звичайні діти;
- вони поводять себе так, як всі діти в світі, і в їх вчинках є багато чого неприємного і навіть гидкого.
- якщо я все ж буду їх любити, незважаючи на..., вони прагнутимуть стати кращими і відмовлятимуться від своїх поганих звичок;
- якщо я люблю їх тільки тоді, коли вони слухняні, і якщо Я люблю їх у ці добрі (але такі нечасті) моменти, вони відчують, що щиро не люблять. Це робить їх невпевненими, погіршує їх самооцінку, зменшує віру у власні сили і заважає їх розвитку;
- якщо я люблю дітей безумовно, вони поважатимуть себе і в них з'явиться відчуття внутрішнього спокою та рівноваги;
- заради самого себе (і звичайно щастя своїх дітей) я щосили прагнутиму, щоб моя любов до них якомога більше наближалася до безумовної!

Батьки повинні говорити собі: «Мені послано дитину і це дорогий мій гість; я дякую їй за те, що вона є. Вона також покликана до життя, як і я, це нас об'єднує – ми є, ми живі люди. Вона така, як і я, вона людина, і не майбутня людина, а сьогоднішня, і тому вона інша, як і всі люди. Я приймаю свою дитину!».

Цей текст в роздрукованому варіанті отримує кожен із батьків.

Домашнє завдання.

Читати щодня надані поради.

ЗАНЯТТЯ № 6. Завершальне

Мета: визначення згуртованості сімей, висловлення побажань на майбутнє.

Обговорення домашнього завдання.

Вправа «Віночок побажань».

Хід проведення: учасники стають у коло, кладуть один одному руки на плече та говорять компліменти й побажання. Коли вінок сплівся (всі учасники обійнявшись стоять у колі), всі учасники вимовляють кожного разу голосніше три рази фразу: «Щоб у житті нам усім щастило!».

Заключне слово ведучого.

